



## **Ibn Abi al-Donya's Works, the Oldest Sources of Some Sufi Sayings and Anecdotes**

Received: March 14, 2024 / Accepted: June 21, 2024

Mahmood Nadimi Harandi<sup>1</sup>  
Tahmineh Ataei Kachuyi<sup>2</sup>

### **Abstract**

Ibn Abi al-Donya is one of the most famous traditionalists and writers of the 3rd century AH. He has written numerous works, though they have not been duly noticed by Iranian researchers, and no research has been conducted on his works in Persian. A large number of works of Ibn Abi Al-Donya are on asceticism and Sufism. His works are among the first sources of Sufism and Sufi writers after him. Therefore, the oldest or first sources of some Sufi sayings and anecdotes are the works of Ibn Abi al-Donya. The existence of many sayings and anecdotes in Sufi texts, such as *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin*, the oldest sources of which are the works of Ibn Abi al-Donya, proves this claim. Among the works of Ibn Abi al-Donya, the books that have received the most attention are *Al-Reqqat va al-Boka*, *Mojabi al-Da`vat*, *Al-Manamat*, *Al-Tahajjod va Qiyam Al-Layl*, *Zamm al-Donya*, and *Al-Zohd*.

**Keywords:** Ibn Abi Al-Donya, The First Sources of Sufism, The First Sufi Authors, Sufi Sayings and Anecdotes, *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin*

- 
1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor Unvierstiy, Tehran, Iran. (ORCID: 0009-0007-8698-0474) (Corresponding author) E-mail: [nadimi@pnu.ac.ir](mailto:nadimi@pnu.ac.ir)
  2. Assistant Professor, Department of Encyclopedia of Literary Research, Persian Language and Literature Academy, Tehran, Iran. (ORCID: 0000-0003-0552-4500)  
E-mail: [t.ataei@apll.ir](mailto:t.ataei@apll.ir)

## Extended Abstract

### 1. Introduction

Abu Bakr Abdullah bin Mohammad bin Obayd bin Sofyan bin Qays Qorashi, known as Ibn Abi al-Donya, is one of the Arab ascetics, traditionalists, and writers of the 3rd century AH. Ibn Abi al-Donya is one of the prolific writers, writing on various subjects, especially in the field of asceticism and Sufism. The works and letters of Ibn Abi al-Donya have been widely noticed by the writers after him. Despite the abundance and importance of Ibn Abi Al-Donya's works, they have not been addressed as they should be and no research has been published on his works in Persian language. This study tried to show the importance of Ibn Abi al-Donya's works among the early sources of Sufism, especially *Bostan al-Arefin va Tohfah al-Moridin*.

### 2. Method

*Bostan al-Arefin va Tohfah al-Moridin* is among the ancient Sufi texts written by Faqih Abu Nasr Ahmad bin Khair. This book is one of the most important sources of sayings and anecdotes of pious people, ascetics, and Sufis. It contains three hundred anecdotes. During the research in the primary sources of its sayings and anecdotes, the works of Ibn Abi al-Donya were appeared to be of high significance. The importance of Ibn Abi al-Donya's works made it necessary to study all his printed works and to extract and examine more closely the common sayings and anecdotes. Further researches showed that the oldest sources of some sayings and anecdotes of Sufis are the works of Ibn Abi al-Donya.

### 3. Results

Ibn Nadim has recorded the names of thirty-six books written by Ibn Abi al-Donya in his *Al-Fehrest*. After him, Shams al-Din Mohammad Zahabi has recorded his works in the *Siyar A'lam al-Nobala* and listed the names of one hundred and sixty-three of his books. Contemporary researchers have counted the list of his works up to 228 volumes, but only 63 of them have been printed and published so far. Most of the works have been critically edited based on old manuscripts. Most of Ibn Abi al-Donya's works are on asceticism and Sufism and perhaps for this reason, most of the old authors considered him to be the author of the books on asceticism. In fact, the subject of asceticism is a general subject of his writings, and it is rare to find a subject of asceticism and ethics that he has not written an independent book about.

The authors of Sufi texts have widely used the works of Ibn Abi al-Donya. His influential role is quite obvious in the cases where his name appears in the chain of narrators. Ibn Abi al-Donya's works due to various reasons such as age, authenticity, variety of topics and multiplicity, became source works in the field of asceticism and Sufism, and many authors quoted and adapted many materials from them. Moreover, since very few works of the early sources of Sufism have survived and been published, Ibn Abi al-Donya's works are very important.

Although his books are on various subjects, they are all written in the manner of the books of the traditionalists. Under each general title, he has collected documentary narrations (that is, narrations with the name of the chain of narrators up to the first speaker) in the form of independent narrations. He has categorized all the narrations that had heard from his teachers and put each category under an umbrella title. In addition, in some of his works, he has classified the narrations into smaller categories. Under each title and considering the order of the narrations, he first includes the hadiths of the Prophet, then the sayings of the Prophet's companions, then the sayings of the subordinates, then the sayings of the subordinates of the subordinates, then the sayings of the sages, and finally, the poems of the poets. Probably due to his writings method, some researchers have considered those works to be the link between hadith books and Sufi books.

Although some researchers have considered Ja`far Kholdi to be the first person to collect Sufi's stories and stories in a book, but before him, Ibn Abi al-Donya collected and wrote many stories of ascetics. Ibn Abi al-Donya's works on asceticism and Sufism are considered early sources, sayings, and anecdotes. For example, the oldest sources of some of the sayings and anecdotes of *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin* are Ibn Abi al-Donya's books. It was found that the oldest document of some stories of the Sufis, such as the stories of Habib Ajami and Rabe`e Adaviye, are Ibn Abi al-Donya's books. The importance of these stories is due to their rarity and also due to their fewness in ancient Persian and Arabic texts. Later writers have repeated the same anecdotes and sometimes they have named their sources and references and sometimes they have not mentioned them.

#### 4. Discussion and Conclusion

A large number of works of Ibn Abi al-Donya are on asceticism and Sufism. His works are among the early sources of Sufism, and many authors have quoted and adapted material from his works. In other words, from the works of Ibn Abi al-Donya, many Sufi sayings and anecdotes have found their way into other books, and the oldest sources of some Sufi sayings and anecdotes are the works of Ibn Abi al-Donya. In cases where the only known source of these sayings and anecdotes is the works of Ibn Abi al-Donya, this issue becomes more important. The evidence for this claim is the existence of many sayings and anecdotes in Sufi texts, including *Bostan al-Arefin va Tohfah al-Moridin*, the oldest sources of which are the works of Ibn Abi al-Donya. Examining the printed works of Ibn Abi al-Donya shows that the author of *Bostan al-Arefin va Tohfah al-Moridin* used his works directly or through other sources. Among his works those that have received the most attention are *Al-Reqqat va al-Boka*, *Mojabi al-Da`vat*, *Al-Manamat*, *Al-Tahajjod va Qiyam Al-Layl*, *Zamm al-Donya*, and *Al-Zohd*.





## آثار ابنِ اَبی الدُّنیا،

### کهن‌ترین منابع برخی از اقوال و حکایاتِ صوفیه

تاریخ دریافت: ۲۴ اسفند ۱۴۰۲ / پذیرش: ۰۱ تیر ۱۴۰۳

با یاد استاد احمد علی رجائی بخارائی

محمود ندیمی هرندی<sup>۱</sup>

تهمینه عطائی کچوئی<sup>۲</sup>

#### چکیده

ابن‌ابی‌الدُّنیا از محدثان و نویسندگان معروف قرن سوم هجری و صاحب آثار و تصانیف پُرشماری است، با وجود این، تاکنون، چنان‌که باید، مورد توجه محققان ایرانی واقع نشده است و درباره آثار وی تقریباً هیچ پژوهشی به زبان فارسی در دست نیست. شمار فراوانی از رسائل ابن‌ابی‌الدُّنیا در زمینه زهد و تصوّف است و دستمایه و مأخذ نویسندگان صوفی مشرب پس از او قرار گرفته است؛ از این رو تألیفات ابن‌ابی‌الدُّنیا کهن‌ترین یا نخستین منبع بعضی از اقوال و حکایاتِ صوفیان به شمار می‌آید. گواهی ما بر این مدّعا، شناسایی اقوال و حکایاتِ فراوانی از او در بُستانُ العارِفین و تُحْفَةُ المُریدین است که کهن‌ترین یا نخستین منبع شناخته شده از آنها آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا است. تألیفات ابن‌ابی‌الدُّنیا که بیشتر مورد توجه مترجمان احوالِ صوفیان واقع شده است، عبارت‌اند از: الرَّقَّةُ وَ الْبُکَاءُ، مُجَابِی الدَّعْوَةِ، الْمَنَامَاتُ، التَّهَجُّدُ وَ قِیَامُ اللَّیْلِ، دَمُّ الدُّنیا، الزَّهْدُ.

**کلیدواژه‌ها:** ابن‌ابی‌الدُّنیا، منابعِ اولیّه تصوّف، مؤلفانِ اولیّه صوفیه، اقوال و حکایاتِ صوفیه، بُستانُ العارِفین و تُحْفَةُ المُریدین.

E-mail: [nadimi@pnu.ac.ir](mailto:nadimi@pnu.ac.ir)

E-mail: [t.ataei@apll.ir](mailto:t.ataei@apll.ir)

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۲. استادیار گروه دانشنامه تحقیقات ادبی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران.

## ۱. مقدمه

ابوبکر عبدالله بن محمد بن عبید بن سفیان بن قیس قُرشی معروف به ابن ابی الدُّنیا از زاهدان، محدثان و ادیبان عرب قرن سوم است. وی در سال ۲۰۸ ق در بغداد به دنیا آمد و در ۲۸۱ ق در همان شهر درگذشت<sup>۱</sup> و به خاک سپرده شد. پدرش، امام محمد بن عبید، از عالمان حدیث و روایت بود و به ویژه در زمینه های زهد و حدیث، تأثیر ژرفی بر او گذاشت. ابن ابی الدُّنیا از پدرش احادیث متعددی در زمینه زهدیات و رقائقی<sup>۲</sup> روایت کرده است (رک: [خطیب بغدادی](#)، ۲۰۰۱، ص. ۶۴۴/۳). وی مرثی و مؤدب دو تن از خلفای عباسی، المعتمد بالله (متوفی: ۲۸۹ ق) و المکتفی بالله (متوفی: ۲۹۵ ق) بود و هر ماه پانزده دینار مشاھرہ داشت. ابن ابی الدُّنیا با ابوجعفر محمد بن حسین برجلانی (متوفی: ۲۳۸ ق)، از زاهدان بزرگ و صاحب تألیفاتی در زهد و رقائقی، مصاحبت داشت و هر دوی آنها از پیروان امام احمد بن حنبل شیبانی (متوفی: ۲۴۱ ق) بودند (رک: [مسعودی](#)، ۱۹۹۰، ص. ۶۳۲/۲؛ [ابن ندیم](#)، ۲۰۰۹، ص. ۶۶۱/۱؛ [خطیب بغدادی](#)، ۲۰۰۱، ص. ۲۹۳/۱۱؛ [ابن کثیر](#)، ۱۹۹۸، ص. ۶۵۷/۱۴).

صاحبان کتب تراجم، ابن ابی الدُّنیا را به زهد، علم و ثقه بودن توصیف کرده اند؛ برای نمونه: «ورع»، «زاهد»، «عالِم» (رک: [ابن ندیم](#)، ۲۰۰۹، ص. ۶۶۱/۱؛ [ابن تغری بردی](#)، ۱۹۷۲، ص. ۸۶/۳)، «عابد» (رک: [ابن تغری بردی](#)، ۱۹۷۲، ص. ۸۶/۳)، «حافظ» (رک: [ابن کثیر](#)، ۱۹۹۸، ص. ۶۵۷/۱۴)، «ادیب»، «آخباری» و «کثیر العِلْم» (رک: [ذہبی](#)، العبر، ۱۹۸۵، ص. ۴۰۴/۱) و «ثقه» و «صدوق» (رک: [سمعی](#)، ۱۹۸۱، ص. ۹۶/۱۰؛ [ابن جوزی](#)، [المستظم](#)، ۱۹۹۵، ص. ۳۴۱/۱۲؛ [ذہبی](#)، العبر، ۱۹۸۵، ص. ۴۰۴/۱؛ [ابن کثیر](#)، ۱۹۹۸، ص. ۶۵۷/۱۴؛ [ابن تغری بردی](#)، ۱۹۷۲، ص. ۸۶/۳) و «صاحب مروّت» (رک: [ابن جوزی](#)، [المستظم](#)، ۱۹۹۵، ص. ۳۴۱/۱۲؛ [ابن کثیر](#)، ۱۹۹۸، ص. ۶۵۷/۱۴).

ابن ابی الدُّنیا از نویسندگان پرکاری است که در موضوعات گوناگون به ویژه در زمینه زهد و رقائقی صاحب تصانیف

۱. ماہ درگذشت او را «محرم» (رک: [مسعودی](#)، ۱۹۹۰، ص. ۶۳۲/۲) و «جمادی الأول» (رک: [خطیب بغدادی](#)، ۲۰۰۱، ص. ۲۹۵/۱۱؛ [ابن جوزی](#)، [المستظم](#)، ۱۹۹۵، ص. ۳۴۲/۱۲؛ [ابن کثیر](#)، ۱۹۹۸، ص. ۶۵۷/۱۴) و «جمادی الآخر» (رک: [ابن ندیم](#)، ۲۰۰۹، ص. ۶۶۱) نیز نوشته اند.

۲. رقائقی: جمع رقیقة، به معنای هرآنچه که مایه رقت قلب انسان شود. کمال الدین عبدالرزاق کاشانی درباره این اصطلاح نوشته است: «و قد يُطلقُ الرّقائِقُ عَلَى عُلُومِ الطَّرِيقَةِ وَ السُّلُوكِ وَ كُلِّ مَا يَلطَفُ بِهِ سِرُّ العَبْدِ وَ تَزُولُ بِهِ كِنَافَةُ النَّفْسِ» (ترجمه: اصطلاح رقائقی به علوم طریقت و سلوک اطلاق می شود و هر چیزی که سر بنده با آن لطافت یابد و آلودگی های نفسانی با آن زائل شود) ([عبدالرزاق کاشانی](#)، ۱۹۹۲، ص. ۱۶۸).

است. عبدالکریم سمعانی (۵۰۶-۵۶۲ ق) او را «مُكثِرًا مِنَ التَّصَانِيفِ فِي الزُّهْدِ وَ الرَّقَاتِقِ» (= پُرکار در زمینه زهد و رقائِق) (سمعانی، ۱۹۸۱، ص. ۹۶/۱۰) گفته است و ابوالفَرَج ابن جوزی (حدود ۵۱۱-۵۹۷ ق) و عمادالدین ابن کثیر (۷۷۴-۷۰۱ ق) نیز تألیف بیش از صد اثر در زهد و رقائِق و ... را به او نسبت داده‌اند (رک: ابن جوزی، الْمُنتَظَم، ۱۹۹۵، ص. ۳۴۱/۱۲؛ ابن کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۶۵۷/۱۴). آثار و رسائل ابن‌ابی‌الدُّنیا چندان مورد توجه نویسندگان پس از خود واقع شده است که ابن‌تغری بردی (حدود ۸۱۲-۸۷۴ ق) متأخران را «عیال» وی شمرده است: «وَأُولَئِكَ التَّصَانِيفُ الْحَسَنُ، وَ النَّاسُ بَعْدَهُ عِيَالٌ عَلَيْهِ فِي الْفُنُونِ اللَّتِي جَمَعَهَا وَ رَوَى عَنْهُ خَلْقٌ كَثِيرٌ» (= و او راست تصانیف نیکو، و مردم پس از او در دانش‌هایی که او گردآوری کرده است عیال وی‌اند، و از او شمار بسیاری روایت کرده‌اند) (ابن‌تغری بردی، ۱۹۷۲، ص. ۸۶/۳).

با وجود کثرت و اهمّیت مصنّفات ابن‌ابی‌الدُّنیا، چنان‌که باید به آنها پرداخته نشده است و درباره آثار وی تقریباً هیچ پژوهشی به زبان فارسی منتشر نشده است. در پژوهش حاضر کوشیده‌ایم نشان دهیم آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا چه جایگاهی در میان منابع اولیه تصوّف دارد؟

## ۲. پیشینه پژوهش

نویسندگان عرب‌زبان غالباً در مقدمه رسائل ابن‌ابی‌الدُّنیا به توضیحاتی درباره احوال و آثار او پرداخته‌اند؛ از آن جمله است: مقدمه یاسین محمد السّوّاس بر کتاب الشُّكْرُ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ (۱۴۰۷ ق)؛ مقدمه نجم عبدالرحمان خَلَف بر کتاب الصَّمْتِ وَ آدَابِ اللِّسَانِ (۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۶ م) و مقدمه مصطفی مُفْلِح القُضَاة بر کتاب إِصْلَاحُ الْمَالِ (۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰ م). فاضل بن خَلَف الحُمَادَة الرّقّی نیز در کتاب ابن‌ابی‌الدُّنیا مُحَدَّثًا وَ مُصَلِّحًا (۱۴۳۳ ق/ ۲۰۱۲ م)، به تفصیل، ذیل عناوین گوناگون، به تحلیل محتوای آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا پرداخته است.

تا کنون دو مقاله کوتاه به زبان فارسی درباره ابن‌ابی‌الدُّنیا منتشر شده است: مدخل «ابن‌ابی‌الدُّنیا» در دانشنامه ایران و اسلام (۱۳۵۵) که در واقع ترجمه مقاله آ. دیتریش در ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام است.<sup>۱</sup> دیگر مدخل «ابن‌ابی‌الدُّنیا» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۸). علاوه بر این، محمود مهدوی دامغانی نیز در مقدمه ترجمه فارسی یکی از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا به نام مقتل امیرالمؤمنین علی (ع) (۱۳۷۹) به اختصار به شرح حال و ذکر آثار او پرداخته است.

1. A. Dietrich: "Ibn Abi al-Dunya", Encyclopaedia of Islam, ed. 2, Lieden, 1986.



## ۳. روش پژوهش

بُستانُ العارفين و تَحْفَةُ الْمُريدین از جمله متن‌های صوفیانه کهن است که فقیه ابونصر احمد بن خیر نوشته است. این کتاب از مهم‌ترین منابع اقوال و حکایات پارسایان و زاهدان و صوفیان است و در آن حدود سیصد حکایت فراهم آمده است. در جریان تحقیق در منابع اولیه اقوال و حکایات آن با آثار ابن ابی‌الدُّنیا آشنا شدیم. اهمّیت آثار ابن ابی‌الدُّنیا ما را بر آن داشت تا تمامی آثار چاپی ابن ابی‌الدُّنیا را مطالعه کنیم و به استخراج و بررسی دقیق‌تر اقوال و حکایات مشترک پردازیم. پژوهش‌های بیشتر نشان داد که کهن‌ترین یا نخستین منابع بعضی از اقوال و حکایات صوفیان تألیفات ابن ابی‌الدُّنیاست.

## ۴. ابن ابی‌الدُّنیا و میراث وی در تصوّف

## ۱-۴. آثار وی و اهمّیت آنها

ابن ندیم در فتن پنجم از مقاله پنجم کتاب الفهرست، در بخش مربوط به متون زهد و تصوّف تحت عنوان «أسماء المصنّفين من الزّهاد و المتصوّفة و ذکر ما صنّفوه من الکُتب»، نام سی‌وسه کتاب از ابن ابی‌الدُّنیا را ثبت کرده است (رک: ابن ندیم، ۲۰۰۹، ص. ۱/۶۶۱). پس از او، شمس‌الدین محمد ذهبی در سیر أعلام النبلاء فهرست آثار وی را ثبت کرده و نام ۱۶۳ کتاب او را بر شمرده است (ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۹۹۳، صص. ۱۳/۴۰۴-۴۰۴). محققان معاصر فهرست آثار او را تا ۲۲۸ عنوان شمرده‌اند؛ اما تنها ۶۳ عنوان تاکنون منتشر شده است که اغلب آنها بر مبنای نسخ خطی کهن تصحیح و تحقیق شده‌اند (برای دیدن فهرست آثار او و مشخصات چاپی و خطی آنها رک: نجم عبدالرحمان خَلَف، ۱۹۸۶، صص. ۸۳-۱۱۰؛ فاضل بن خَلَف، ۲۰۱۲، صص. ۷۲-۱۰۵؛ مصطفی مُفلح القضاة، ۱۹۹۰، صص. ۳۶-۵۲؛ و برای مرور فشرده آثار او رک: Iman Najim Abdul-Rahman, 2020: 28-60).

بیشتر آثار ابن ابی‌الدُّنیا در زمینه زهد و رقائق است و شاید به همین دلیل بیشتر مؤلفان قدیم، او را نویسنده کتاب‌هایی در زهد و رقائق دانسته‌اند (رک: مسعودی، ۱۹۹۰، ص. ۲/۶۳۲؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۱۱/۲۹۳؛ سمعانی، ۱۹۸۱، ص. ۱۰/۹۶؛ ابن جوزی، المُنتظم، ۱۹۹۵، ص. ۱۲/۳۴۱؛ ابن کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/۶۵۷). در واقع موضوع زهد و رقائق موضوع عام تألیفات اوست و به‌ندرت بابتی از زهد و اخلاق پیدا می‌شود که وی در آن باب تألیف مستقلی نداشته باشد. نقل اقوال و حکایات زاهدانی همچون حسن بصری (متوفی: ۱۱۰ ق)، مالک



دینار (متوفی: ۱۳۰ ق)، حبیبِ عجمی (متوفی: حدود ۱۳۳ ق)، سفیانِ ثوری (متوفی: ۱۶۱ ق)، رابعه عدویّه (متوفی: حدود ۱۸۵ ق)، فضیلِ عیاض (متوفی: ۱۸۷ ق) در آثار او به وفور دیده می‌شود (برای آگاهی از نشانی آنها در کتاب‌های ابن‌ابی‌الدُّنیا، رک: ادامه مقاله حاضر و نیز [فاضل بن خلف](#)، ۲۰۱۲، صص. ۱۶۶-۱۸۱). او درباره سیره بزرگانی همچون مالک دینار و سفیان ثوری نیز کتاب‌های مستقلی تألیف کرد به نام‌های: زهد مالک بن دینار (رک: [ابن ندیم](#)، ۲۰۰۹، ص. ۶۶۱/۱) و [أخبار سفیان الثوری](#) (رک: [ذهبی](#)، [سیر أعلام النبلاء](#)، ۱۹۹۳، ص. ۴۰۱/۱۳).

مؤلفانِ متونِ صوفیه به‌طور گسترده از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا استفاده کرده‌اند. نقش تأثیرگذار او خصوصاً در مواردی کاملاً آشکار است که نام او در سلسله‌روایانِ قول یا حکایتی ضبط شده است (برای نمونه، رک: [سلمی](#)، ۱۳۸۸، ص. ۲۷۰/۲). [ابونعیم اصفهانی](#) (۳۳۶-۴۳۰ ق) نیز در *حلیة الأولیاء* اقوال متعددی را از ابن‌ابی‌الدُّنیا روایت کرده است.<sup>۱</sup> آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا، به دلایل گوناگونی مانند قدمت، مُسند بودن، تنوع موضوعی و کثرت آنها، مرجعیتی در زمینه زهد و تصوّف پیدا کرد و از منابع و مآخذ نویسندگانِ صوفی مشرب پس از وی قرار گرفت، چنانکه یکی از محققان عرب در این‌باره نوشته است: «مُصَنَّفَاتُهُ الزُّهْدِيَّةُ شَاعَتْ بَيْنَ النَّاسِ وَعَظُمَ نَفْعُهَا عِنْدَهُمْ وَ أَصْبَحَتْ مَرْجِعًا لِكُلِّ مَنْ كَتَبَ فِي هَذِهِ الْأَبْوَابِ مِمَّنْ خَلَفَهُ مِنَ الْعُلَمَاءِ» (ترجمه: تألیفاتِ وی در موضوعِ زهد در میان مردم شایع شد و بسیار مفید واقع شد و مرجعی شد برای هرکس از دانشمندان که در این باب‌ها چیزی نوشت) ([نجم عبدالرحمان خلف](#)، ۱۹۹۰، ص. ۷۲). همچنین به دلیل آنکه امروزه از منابعِ اولیه تصوّف آثار بسیار اندکی باقی مانده و منتشر شده است، آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا حائزِ اهمّیتِ فراوان است.

عناوین آثار چاپی ابن‌ابی‌الدُّنیا که در پژوهش حاضر از نظر گذشته است، عبارت‌اند از: ۱. *الإخلاص والتهیة*؛ ۲. *الإخوان*؛ ۳. *الإشراف فی منازل الأشراف*؛ ۴. *إصطناع المعروف*؛ ۵. *إصلاح المال*؛ ۶. *الإعتبار فی أعقاب السُّرور و الأحزان*؛ ۷. *الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر*؛ ۸. *الأهوال*؛ ۹. *الأولیاء*؛ ۱۰. *التَّهَجُّد و قیام اللیل*؛ ۱۱. *التَّوَأُّع و الخُمول*؛ ۱۲. *التَّوْبَةُ*؛ ۱۳. *التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ*؛ ۱۴. *الجوع*؛ ۱۵. *حُسْنُ الظَّنِّ بِاللَّهِ*؛ ۱۶. *الحلم*؛ ۱۷. *جِلْمٌ مُعَاوِيَةَ*؛ ۱۸. *ذِكْرُ الْمَوْتِ*؛ ۱۹. *ذَمُّ الْبَغْيِ*؛ ۲۰. *ذَمُّ الدُّنْيَا*؛ ۲۱. *ذَمُّ الْمُسْكِرِ*؛ ۲۲. *ذَمُّ الْمَلَاهِي*؛ ۲۳. *الرِّضَا عَنِ اللَّهِ*

۱. برای نمونه، رک: [ابونعیم اصفهانی](#)، ۱۹۹۶، صص ۱۷۸/۲ و ۲۰۷؛ ۳/۵۰ و ۶۲ و ۱۳۰ و ۱۳۸ و ۲۱۳ و ۲۳۰ و ۲۴۱؛ ۴/۱۸۴ و ۱۹۷؛ ۵/۱۱۱ و ۱۵۵ و ۲۶۴ و ۲۶۹ و ۳۱۷؛ ۶/۴۳ و ۱۶۷ و ۱۶۹ و ۱۸۵ و ۱۸۸ و ۲۰۶ و ۲۱۷ و ۲۲۳ و ۲۲۴ و ۲۴۱ و ۲۴۴ و ۲۴۵ و ۲۴۷ و ۲۴۸ و ۲۵۵ و ۲۹۹ و ۳۰۴ و ۳۱۰ و ۳۸۴؛ ۷/۲۱ و ۵۳ و ۲۱۵ و ۲۱۹ و ۲۸۴ و ۳۰۶ و ۳۴۳ و ۳۴۵ و ۳۵۹ و ۳۷۹؛ ۸/۴۴ و ۱۰۱ و ۱۴۲ و ۱۴۹ و ۱۶۶ و ۲۰۰ و ۲۰۶ و ۲۰۸ و ۲۲۰ و ۲۲۲ و ۲۳۵ و ۲۷۷ و ۲۷۹ و ۲۸۴ و ۲۹۹ و ۳۷۷؛ ۱۰/۱۳۱.

۲. کتاب *ذِكْرُ الْمَوْتِ* از منابع دیگر گردآوری و بازسازی شده است.

بِقَضَائِهِ؛ ۲۴. الرِّقَّةُ وَالبِكَاءُ؛ ۲۵. الرُّهْبَانُ؛ ۲۶. الرُّهْدُ؛ ۲۷. الشُّكْرُ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ؛ ۲۸. الصَّبْرُ وَالثَّوَابُ عَلَيْهِ؛ ۲۹. صِفَةُ الْجَنَّةِ؛ ۳۰. صِفَةُ النَّارِ؛ ۳۱. الصَّمْتُ وَآدَابُ اللِّسَانِ؛ ۳۲. العَزْلَةُ وَالإِنْفِرَادُ؛ ۳۳. العَقْلُ وَفَضْلُهُ؛ ۳۴. العُقُوبَاتُ؛ ۳۵. العُمُرُ وَالشَّيْبُ؛ ۳۶. العِيَالُ؛ ۳۷. الغِنِيَّةُ وَالتَّمِيمَةُ؛ ۳۸. الفَرَجُ بَعْدَ الشَّدَّةِ؛ ۳۹. فَضَائِلُ رَمَضَانَ؛ ۴۰. فَضْلُ عَشْرِ ذِي الْحِجَّةِ؛ ۴۱. القُبُورُ؛ ۴۲. قَرَى الصَّنِيفِ؛ ۴۳. قِصَرُ الأَمَلِ؛ ۴۴. قِضَاءُ الحَوَائِجِ؛ ۴۵. القِنَاعَةُ وَالتَّعَفُّفُ؛ ۴۶. كَلَامُ اللَّيَالِي وَالأَيَّامِ؛ ۴۷. المُتَمَتِّينِ؛ ۴۸. كِتَابُ مُجَالِي الدَّعْوَةِ؛ ۴۹. مُحَاسِبَةُ النَّفْسِ وَالإِزْرَاءِ عَلَيْهَا؛ ۵۰. المُحْتَضِرِينَ؛ ۵۱. مُدَارَاةُ النَّاسِ؛ ۵۲. المَرَضُ وَالكُفَّارَاتُ؛ ۵۳. المَطَرُ وَالرَّعْدُ وَالبُرْقُ وَالرَّيْحُ؛ ۵۴. مَقْتَلُ أَمِيرِ المُؤْمِنِينَ (ع)؛ ۵۵. مَكَائِدُ الشَّيْطَانِ؛ ۵۶. مَكَارِمُ الأَخْلَاقِ؛ ۵۷. المَنَامَاتُ؛ ۵۸. مَنْ عَاشَ بَعْدَ المَوْتِ؛ ۵۹. المَهْمُ وَالحُزْنُ؛ ۶۰. المَهَوَاتِفُ؛ ۶۱. المُوَجَّلُ وَالتَّوَتُّقُ بِالعَمَلِ؛ ۶۲. المُوَرَّعُ؛ ۶۳. اليَقِينُ.

#### ۲-۴. روش شناسی تألیفات ابن ابی الدنيا

کتاب‌های ابن ابی الدنيا هر چند در موضوعات متنوع و گوناگونی است، اما همه آنها به روش محدثان تألیف شده است، یعنی نگارش اخبار مُسند (= با ذکر سلسله راویان تا گوینده اصلی) به صورت روایات مستقل که جمعاً تحت یک عنوان کلی فراهم آمده است. ابن ابی الدنيا این روایات را گاهی در اجزاء و باب‌هایی نیز تقسیم کرده است. وی این روایت‌ها را از شیوخ خود سماع کرده است. ترتیب روایت‌ها به این گونه است که ابتدا احادیث نبوی را آورده است و سپس اقوال صحابه، تابعان، تابعان تابعان و سپس سخنان حکیمان و احیاناً اشعاری را که در آن موضوع از زبان مشایخ خود شنیده نقل کرده است. بعضی از محققان احتمالاً به دلیل روش تألیفات ابن ابی الدنيا، آنها را «حلقه اتصال میان کتاب‌های حدیث و کتاب‌های صوفیانه» دانسته‌اند (رک: قِسْطَر، ۱۳۸۸، ص. ۳۹/۲).

#### ۵. آثار ابن ابی الدنيا کهن‌ترین یا نخستین منابع برخی از اقوال و حکایات صوفیه

با آنکه برخی از پژوهشگران جعفر خلدی (۲۵۳-۳۴۸ ق) را «نخستین کسی» دانسته‌اند که «احوال و حکایات صوفیه را در تألیفی گرد آورد» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۳۲۴)، اما پیش از او، ابن ابی الدنيا بسیاری از اقوال و حکایات زاهدان را گرد آورده و در آثار خود ثبت و ضبط کرده است. آثار ابن ابی الدنيا در زهدیات از منابع اولیه شمرده می‌شود و اقوال

۱. از کتاب *الرُّهْبَانُ* تاکنون نسخه‌ای به دست نیامده است اما از گزیده آن به نام *المُنْتَقَى مِنْ كِتَابِ الرُّهْبَانِ* دست‌نوشته‌ای شناخته شده است که حداقل دو بار تصحیح و منتشر شده است: (۱) به تصحیح صلاح‌الدین منجد، مجله *الدراسات الشرقيّة للآباء الدومنيكان*، ۱۹۵۶ م، شماره ۳، ص ۱۰-۳۵؛ (۲) به تصحیح محمد خیر رمضان یوسف، عمان: دار الفتح، ۱۵۲ صفحه.

و حکایاتی از آثار او به کتب دیگر راه یافته است. در جریان تحقیق در منابعِ اولیّه اقوال و حکایاتِ بستانِ العارفين و تُحْفَةُ الْمُریدین<sup>۱</sup> دریافتیم که کهن‌ترین یا نخستین منابع بعضی از آنها تألیفاتِ ابن‌ابی‌الدُّنیاست. از جمله نزدیک‌ترین و کهن‌ترین روایت بعضی از حکایات حبيب عجمی و رابعه عدویّه را در آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا یافتیم. اهمّیت این حکایات‌ها به جهت نایاب بودن و همچنین به سبب اندک‌شمار بودن آنها در متون کهن است. در متون متأخر همان حکایات‌ها با ذکر مأخذ یا بدون اشاره به آن تکرار شده‌اند. بعضی از این حکایات‌ها و نخستین منابع آنها عبارت‌اند از:

#### ■ نمونهٔ اوّل

مجاشع گوید که در همسایگی حبيب، زنی را پسری آمد نیکوروی، و بزرگ شد و بر سرش هیچ موی بر نمی‌آمد تا دوازده ساله شد. مادر او را به نزدیک حبيب آورد. گفت: خداوند را تعالی دعا کن تا موی بر آید. حبيب دو رکعت نماز کرد و دست به دعا برداشت و می‌گریست و آب چشم در سر او می‌مالید. آن شب پسر بخفت. دیگر روز موی سیاه بر سرش برآمده بود. مجاشع گوید: من آن کودک را بی موی دیدم و با موی هم دیدم (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۹).

متن را بسنجید با مُجایی الدَّعوة:

حَدَّثَنِي مُجَاشِعُ الدَّيرِي قَالَ: وَلَدَتْ امْرَأَةٌ مِنْ جَبْرِانِ حَبِيبٍ غُلَامًا جَمِيلًا أَقْرَعَ الرَّأْسِ، قَالَ: فَجَاءَ بِهِ أَبُوهُ إِلَى حَبِيبٍ بَعْدَ مَا كَبِرَ الْغُلَامُ، وَأَتَتْ عَلَيْهِ اثْنَتَا عَشْرَةَ سَنَةً فَقَالَ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ، أَلَا تَرَى إِلَى ابْنِي هَذَا وَإِلَى جَمَالِهِ، وَقَدْ بَقِيَ أَقْرَعَ الرَّأْسِ كَمَا تَرَى؟ فَأَدْعُ اللَّهَ لَهُ، فَجَعَلَ حَبِيبٌ يَبْكِي وَيَدْعُو لِلْغُلَامِ، وَيَمْسَحُ بِالذُّمُوعِ رَأْسَهُ، قَالَ: فَوَاللَّهِ مَا قَامَ بَيْنَ يَدَيْهِ حَتَّى اسْوَدَّ رَأْسُهُ مِنْ أَصُولِ الشَّعْرِ فَلَمْ يَزَلْ بَعْدَ ذَلِكَ الشَّعْرُ يَنْبُثُ حَتَّى صَارَ كَأَحْسَنِ النَّاسِ شَعْرًا قَالَ مُجَاشِعٌ: قَدْ رَأَيْتُهُ أَقْرَعَ، وَرَأَيْتُهُ ذَا شَعْرٍ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، مجایی الدَّعوة، ۱۹۹۳، ص. ۷۲).

مشابهتِ روایت و نامِ راوی و جزئیاتِ داستان در بستانِ العارفين و مُجایی الدَّعوة قابلِ توجّه است. این همانندی تاحدی است که گویی مؤلفِ بستان ترجمهٔ آزادی از این داستان به دست داده است. این حکایت در کتاب کراماتِ أولیاء الله عزّ و جلّ تألیف ابوالقاسم هبة‌الله لالکائی (متوفی: ۴۱۸ ق) نیز آمده است (رک: لالکائی، ۱۹۹۲، ص. ۲۲۲).

۱. بستانِ العارفين مشترکاتِ قابلِ توجّهی با آثارِ عطار دارد و از منابع احتمالی او بوده است (رک: شفيعی کدکنی، ۱۳۹۸، صص ۱/سی‌وشش - سی‌وهفت).

## ■ نمونه دوم

ابوعبدالله الشَّحَام گوید: روزی بر حبیب بودم. مردی را بیاوردند مقعد گشته بر محفّه نهاده. گفتند: این مرد درویش است و عیال دارد، درمانده است. دعا کن تا عافیت یابد. گفت: حبیب اندر نماز استاده بود و مصحف اندر گردن افکنده. چون نماز بکرد، دعا همی کرد و می گریست. ما آنجا بودیم که خداوند تعالی به دعای وی عافیت داد. آن مرد محفّه بر گردن گرفت و از در بیرون شد (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، صص. ۲۲۳-۲۲۴).

نزدیک‌ترین روایت این داستان به متن ما با ضبط صحیح نامِ راوی<sup>۱</sup> در مُجالی الدعوة آمده است:

حَدَّثَنِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الشَّحَامُ قَالَ: أَتَى حَبِيبًا أَبَا مُحَمَّدٍ رَجُلٌ رَمِنَ فِي شِقِّ مَحْمَلٍ فَقِيلَ لَهُ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ، هَذَا رَجُلٌ رَمِنَ وَلَهُ عِيَالٌ، وَقَدْ صَنَعَ عِيَالَهُ، فَإِنْ رَأَيْتَ أَنْ تَدْعُو اللَّهَ عَسَى أَنْ يُعَافِيَهُ فَأَخَذَ الْمُصْحَفَ، فَوَضَعَهُ فِي عُنُقِهِ، ثُمَّ دَعَا فَمَا زَالَ يَدْعُو حَتَّى عَافَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَقَامَ، فَحَمَلَ الْمَحْمَلَ، وَوَضَعَهُ عَلَى عَاتِقِهِ، وَذَهَبَ إِلَى عِيَالِهِ (ابن ابی الدنيا، مجالی الدعوة، ۱۹۹۳، ص. ۷۲).

این دو حکایت حبیب عجمی به همین ترتیب در مُجالی الدعوة آمده است. ضمناً حکایت اخیر در حلیه الأولیاء نیز با تفاوت‌هایی و بدون ذکر نامِ راوی نقل شده است (رک: ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۱۵۲/۶؛ نیز رک: لالکائی، ۱۹۹۲، ص. ۲۲۲؛ مزی، ۱۹۸۳، ص. ۳۹۰/۵).

## ■ نمونه سوم

اسماعیل یونس گفت: مردی بود که خدمت حبیب کردی. روزی درآمد. گفت: یا حبیب! غم فام بر دل من نشسته است و به کار خویش نمی‌رسم. حبیب گفت: چند فام داری؟ گفت: سیصد درم. حبیب به نماز ایستاد. چون فارغ شد، دعا کرد. پس گفت: در کرانه مسجد زیر بوریا نگاه کن. بوریا برگردانید. صرّه‌ای درم [دید]. برکشید، سیصد مثقال آمد (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۹).

این حکایت را با جزئیات و پرداخت بیشتر تنها در کتاب مُجالی الدعوة یافتیم:

حَدَّثَنِي أَبُو إِسْحَاقَ قَالَ: سَمِعْتُ مُسْلِمًا، أَنَّ رَجُلًا أَتَى حَبِيبًا أَبَا مُحَمَّدٍ، فَقَالَ: إِنَّ لِي عَلَيْكَ ثَلَاثُمِائَةَ دِرْهَمٍ. قَالَ: مِنْ أَيْنَ صَارَتْ لَكَ عَلَيَّ؟ قَالَ: لِي عَلَيْكَ ثَلَاثُمِائَةَ دِرْهَمٍ. قَالَ حَبِيبٌ: اذْهَبْ إِلَى غَدِي. فَلَمَّا كَانَ مِنَ اللَّيْلِ، تَوَضَّأَ وَصَلَّى، وَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ صَادِقًا فَأَدِّ إِلَيْهِ، وَإِنْ كَانَ كَاذِبًا فَأَبْتَلْهُ فِي يَدِهِ. قَالَ:

۱. راوی داستان بستان العارفين، ابوعبدالله شحام، را در کُتب تراجم نیافتیم. ضبط صحیح نام او بنا بر مُجالی الدعوة، ابوعبدالله الشَّحَام است. ابوعبدالله شَّحَام بصری از مصاحبان عتبه بن غلام بصری و عبدالواحد بن زید بصری (متوفی: ۱۷۷ ق)، و از زاهدان قرن دوم هجری است. او را از راویان حکایات حبیب عجمی گفته‌اند. در کُتب تراجم حکایات پراکنده‌ای از او در دست است (رک: ابوالشیخ اصبهانی، ۱۹۸۸، ص. ۲۴۳/۲؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲۳۵/۶؛ دولابی، ۲۰۰۰، ص. ۸۴۲/۲).

فَجِيءَ بِالرَّجُلِ مِنْ غَدٍ قَدْ حُمِلَ، وَقَدْ صَرَبَ شِقْمَهُ الْفَالِجُ. فَقَالَ: مَا لَكَ؟ قَالَ: أَنَا الَّذِي جِئْتُكَ أَمْسًا، لَمْ يَكُنْ لِي عَلَيْكَ شَيْءٌ، وَإِنَّمَا قُلْتُ تَسْتَحْيِي مِنَ النَّاسِ فَتُعْطِينِي، فَقَالَ لَهُ: تَعُودُ؟ قَالَ: لَا، قَالَ: اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ صَادِقًا فَالْبَسْهُ الْعَافِيَةَ. قَالَ: فَقَامَ الرَّجُلُ عَلَى الْأَرْضِ كَأَن لَمْ يَكُنْ بِهِ شَيْءٌ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، مجابی الدعوة، ۱۹۹۳، صص. ۸۶-۸۷).

### ■ نمونه چهارم

وقتی رابعه را علتی افتاد. وردی که از قرآن داشت نتوانست خواندن به شب. آن ورد را به روز افکند. بهتر شد و همچنان به روز می‌خواند. گفت: شبی در خواب دیدم [م] که در مرغزاری سبز بودم بغایت خرم و کنیزکی در آن مرغزار. من گفتم: نیک بانزهت جایی است. مرا گفت: خواهی که تو را از این نیکوتر جای بنمایم؟ گفتم: خواهم. دست من بگرفت و مرا می‌برد تا به جایی رسیدم. کوشکی دیدم که مثل آن هیچ چشمی نتواند دید. آن کنیزک در بزد. چون بگشادند، نوری از آن کوشک بیرون می‌آمد. هر دو درآمدم. کنیزکان دیدم در آن کوشک که صفت ایشان جز خداوند تعالی ندادند. به دست هر یکی مجمری از نور. کنیزک پرسید ایشان را که: کجا می‌روی؟ گفتند: بندهای بود آفریدگار را عزّ و علا که شب نخفتی. او را در دریا بکشتند. می‌رویم تا او را بخور کنیم. کنیزک گفت که این زن را نیز بخور کنی. گفتند: او را نیز از این بوی خوش و کرامت نصیب بود، اما خود دست بازداشت. آن کنیزک دست از من بستد و مرا گفت:

صَلَاتُكَ نُورٌ وَ الْعِبَادَةُ قُوَّةٌ      وَ تَوَمُّكَ ضِدٌّ لِلصَّلَاةِ عَنِيدٌ  
وَ عُمْرُكَ عَنَمٌ إِنْ غَفَلْتَ وَ مُهْلَةٌ      تَسِيرٌ وَ تَبْنَا دَائِمًا وَ تَبِيدٌ

پس آن کنیزک از من غایب شد. عمار بن عثمان گوید که رابعه بعد از این خواب هرگز شب نخفت (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، صص. ۴۰۶-۴۰۷).

کهن‌ترین روایت این حکایت رابعه را همراه با همین ابیات عربی و البته با تفصیل بیشتر در التَّهَجُّدِ وَ قِيَامِ اللَّيْلِ یافتیم:

حَدَّثَنِي مِسْمَعُ بْنُ عَاصِمٍ قَالَ: قَالَتْ لِي رَابِعَةٌ: اِعْتَلَلْتُ عَلَةً قَطَعْتَنِي عَنِ التَّهَجُّدِ وَ قِيَامِ اللَّيْلِ، فَمَكَثْتُ أَيَّامًا أَقْرَأُ جُزْئِي إِذَا اِزْتَمَعَ النَّهَارُ لَمَّا يُذَكَّرُ فِيهِ أَنَّهُ يَعْدِلُ قِيَامَ اللَّيْلِ. قَالَ [ظ: قَالَتْ]: ثُمَّ رَزَقَنِي اللَّهُ الْعَافِيَةَ فَأَعْتَادَتْنِي فِتْرَةَ فِي عَقِبِ الْعِلَّةِ، وَ كُنْتُ قَدْ سَكَنْتُ إِلَى قِرَاءَةِ جُزْئِي بِالنَّهَارِ، فَأَنْقَطَعَ عَنِي قِيَامُ اللَّيْلِ. قَالَتْ: فَبَيْنَا أَنَا ذَاتَ لَيْلَةٍ رَاقِدَةٌ أَرَيْتُ فِي مَنَامِي كَأَنِّي دُفِعْتُ [رُفِعْتُ؟] إِلَى رَوْضَةٍ خَضْرَاءَ ذَاتِ قُصُورٍ وَ بَيْتٍ [ظ: نَبْتٍ] حَسَنٍ، فَبَيْنَا أَنَا أَجُولُ فِيهَا أَتَعَجَّبُ مِنْ حُسْنِهَا إِذَا أَنَا بِطَائِرٍ أَخْضَرَ، وَ جَارِيَةٍ تُطَارِدُهُ كَأَنَّهَا تُرِيدُ أَخْذَهُ. قَالَتْ: فَشَغَلَنِي حُسْنُهَا عَنِ حُسْنِهِ، فَقُلْتُ: مَاذَا تُرِيدِينَ مِنْهُ؟ دَعِيهِ، فَوَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ طَائِرًا قَطُّ هُوَ أَحْسَنُ مِنْهُ. قَالَ [قَالَتْ؟]: قُلْتُ: بَلَى. قَالَتْ فَأَخَذَتْ بِيَدِي فَأَذَارَتْ بِي فِي تِلْكَ الرَّوْضَةِ

حَتَّى انْتَهَتْ بِي إِلَى بَابِ قَصْرِ فِيهَا، فَاسْتَفْتَحْتُ، فَفُتِحَ لَنَا [لَهَا؟]، ثُمَّ قَالَتْ: افْتَحُوا لِي بَيْتَ رَابِعَةَ قَالَتْ: فَفُتِحَ لَهَا بَابٌ شَاعَ مِنْهُ شُعَاعٌ وَاسْتَنَارَ مِنْ صَوْنِهِ مَا بَيْنَ يَدَيَّ وَ مَا خَلْفِي، فَدَخَلْتُ وَ قَالَتْ: فَادْخُلِي. قَالَتْ: فَدَخَلْتُ فِي بَيْتٍ يَحَاؤُ فِيهِ الْبَصْرُ تَلَالُؤًا وَ حُسْنًا، مَا اعْرَفُ لَهُ فِي الدُّنْيَا شَبِيهًا أَشْبَهَهُ بِهِ. قَالَتْ: فَبَيْنَا نَحْنُ نَجُولُ فِيهِ إِذْ رَفَعَ لَنَا بَابٌ يُخْرَقُ إِلَى بُسْتَانٍ، قَالَتْ: فَاهْوَتْ نَحْوَهُ وَ أَنَا مَعَهَا، فَتَلَقْنَا فِيهِ وَصَفَاءً كَأَنَّ وَجُوهُهُمْ اللَّوْلُؤُ، بِأَيْدِيهِمُ الْمَجَامِرِ، فَقَالَتْ لَهُمْ: أَيْنَ تُرِيدُونَ؟ قَالُوا: نُرِيدُ فَلَانًا قُتِلَ فِي الْبَحْرِ شَهِيدًا. قَالَتْ: أَفَلَا تَجْمُرُونَ هَذِهِ الْمِرْأَةَ؟ قَالُوا: قَدْ كَانَ لَهَا فِي ذَلِكَ حَظٌّ فَتَرَكَتُهُ. قَالَتْ: فَأَزْسَلْتُ يَدَهَا مِنْ يَدِي، ثُمَّ أَقْبَلْتُ عَلَيَّ فَقَالَتْ:

صَلَاتِكِ نُورٌ وَ الْعِبَادُ رُقُودٌ وَ نَوْمُكَ ضِدٌّ لِلصَّلَاةِ عَيْنِدُ  
وَ عُمْرُكَ غَنَمٌ إِنْ عَقَلْتَ وَ مُهْلَةٌ يَسِيرٌ وَ يَفْنَى دَائِبًا وَ يَبِيدُ

قَالَتْ: ثُمَّ غَابَتْ مِنْ بَيْنِ عَيْنِي، وَ اسْتَيْقَظْتُ بَعْدَ الْفَجْرِ، قَالَتْ: فَوَاللَّهِ مَا ذَكَرْتُهَا فَتَوَهَّمْتُهَا إِلَّا طَاشَ عَقْلِي، وَ أَنْكَرْتُهُ بَعِينِي. قَالَ: ثُمَّ سَقَطَتْ رَابِعَةٌ مَغْشِيًا عَلَيْهَا (ابن ابی الدنیا، التهجید و قیام اللیل، ۱۹۹۸، ص. ۳۲۷-۳۲۹؛ نیز برای صورت مختصری از آن با تفاوت‌هایی رک: مَرُوزِي، ۱۹۸۸، ص. ۱۰۷).

در اینجا ضبط بیت‌های عربی<sup>۱</sup> در منابع کهن قابل توجه است و در قیاس با بستان العارفين اندکی تفاوت دارد (رک:

ابن ابی الدنیا، المَنَامَات، ۱۹۹۳، ص. ۱۱۱؛ مَرُوزِي، ۱۹۸۸، ص. ۱۰۷؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۳۶۶/۲).

#### ■ نمونه پنجم

روزی رابعه به مجلس صالح مزی شد. او دنیا را بسیار همی نکوهید. رابعه گفت: ای خواجه! هر که چیزی را دوست دارد، بسیار یاد کندش. اگر تو دنیا را دوست نداری چندین یادش نکردی. پس برخاست و از آنجا برفت (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۳۱).

کهن‌ترین روایت قول رابعه در کتاب‌های دَمُّ الدُّنْيَا و الرَّهْدِ ابْنِ ابِي الدُّنْيَا آمده است:

أَكْثَرَ قَوْمٍ دَمَّ الدُّنْيَا عِنْدَ رَابِعَةَ، فَقَالَتْ: أَقْلُوا مِنْ دَمِّ الدُّنْيَا، فَإِنَّهُ: مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرَهُ<sup>۲</sup> (ابن ابی الدنیا، دَمُّ الدُّنْيَا، ۱۹۹۳، ص. ۱۸۴؛ همو، الرَّهْدِ، ۱۹۹۹، ص. ۲۲۸).

۱. ترجمه دو بیت: وقتی مردم در خواب‌اند نماز نور است، و خواب دشمن سرسخت نماز است و اگر بدانی عمرت غنیمتی و مهلتی است که بی‌وقفه سپری می‌شود و از بین می‌رود و به پایان می‌رسد.

۲. عبارت «مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرَهُ» از امثال رایج بوده است و در متون صوفیه نیز بدان استشهاد شده است (رک: ابوبکر خوارزمی، ۲۰۰۳، ص. ۱۳۳؛ ثعالبی، ۱۹۸۳، ص. ۵۹/۵؛ قطب‌الدین عبّادی، ۱۳۴۵، ص. ۷۶؛ نجم دایه، ۱۳۸۰، ص. ۱۳).

این حکایت در تذکرة الأولیاء عطار نیز آمده است. کهن‌ترین منابعی که پیش‌ازین برای این داستان شناسایی شده عبارت‌اند از: بستان العارفين، صفة الصَّفوة ابن جوزی و تاریخ الإسلام ذهبی (رک: عطار، ۱۳۹۸، ص. ۸۹/۱ و تعلیقات آن ۱۱۷۸/۲).

### ■ نمونه ششم

زنی بود عبده نام، حکایت کرد که چون رابعه را اجل فراز آمد، مرا بخواند و گفت: چون من بمیرم، مرا با همین جبهه که به شب نماز کرده‌ام، به گور کن و کسی را ممان تا مرا کفن کند. چون بمرد، عبده هم چنان کرد. و بعد از یک سال گفت: او را به خواب دیدم، حله‌ای سبز پوشیده، مقتنع‌ای از سندس بهشت بر سر. گفتم: یا رابعه! آن جبهه و مقتنع پشمین کجا شد؟ گفت: ای عبده! و الله که آن از من بگرفتند و این که می‌بینی عوض آن درپوشانیدند و جبهه مرا درنوشتند و مهر کردند تا روز قیامت ثواب آن عبادت‌ها که با آن جبهه کرده‌ام به من دهند؛ و حالی ای عبده، اینچه می‌بینی در مقابله آنچه در بهشت مرا داده‌اند، هیچ نیست (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۴۱۰).

این حکایت نیز با تفصیل بیشتر و با همان راوی در منامات آمده است:

عَبْدَةُ بِنْتُ أَبِي سُؤَالٍ، وَكَانَتْ مِنْ خِيَارِ إِمَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَكَانَتْ تَحُدُّمُ رَابِعَةَ قَالَتْ: كَانَتْ رَابِعَةً، تُصَلِّي اللَّيْلَ كُلَّهُ، فَإِذَا طَلَعَ الْفَجْرُ هَجَعَتْ فِي مُصَلَّأِهَا هَجْعَةً خَفِيفَةً حَتَّى يُسْفِرَ الْفَجْرُ، فَكُنْتُ أَسْمَعُهَا تَقُولُ إِذَا وَثَبَتْ مِنْ مَرَقِدِهَا ذَلِكَ وَهِيَ فَرْعَةٌ: يَا نَفْسُ كَمْ تَمَامِينَ، وَإِلَى كَمْ تَقُومِينَ، يُوشِكُ أَنْ تَمَامِيَ نَوْمَةً لَا تَقُومِينَ بَعْدَهَا إِلَّا لِصِرْحَةِ يَوْمِ النَّشُورِ، قَالَتْ: فَكَانَ هَذَا ذَائِبَهَا دَهْرَهَا حَتَّى مَاتَتْ، فَلَمَّا حَضَرَتْهَا الْوَفَاةُ دَعَتْنِي فَقَالَتْ: يَا عَبْدَةُ لَا تُؤْذِنِي بِمَوْتِي أَحَدًا، وَكَفَّنِي فِي جُبِّي هَذِهِ، جُبَّةٌ مِنْ شَعْرِ كَانَتْ تَقُومُ فِيهَا إِذَا هَدَأَتِ الْعُيُونُ قَالَتْ: فَكَفَّنَهَا فِي هَذِهِ الْجُبَّةِ وَخِمَارٍ صُوفٍ كَانَتْ تَلْبَسُهُ، قَالَتْ عَبْدَةُ: فَرَأَيْتَهَا بَعْدَ ذَلِكَ بِسَنَةٍ أَوْ نُحُوها فِي مَنَامِي وَعَلَيْهَا حُلَّةٌ إِسْتَبْرَقِي خَضْرَاءَ، وَخِمَارٌ مِنْ سُندُسٍ أَخْضَرَ لَمْ أَزْ شَيْئًا قَطُّ أَحْسَنَ مِنْهُ، فَقُلْتُ: يَا رَابِعَةُ مَا فَعَلْتَ الْجُبَّةَ الَّتِي كَفَّنَاكِ فِيهَا وَالْخِمَارَ الصُّوفِيَّ؟ قَالَتْ: إِنَّهُ وَاللَّهِ نَزَعَ عَنِّي، وَأُبْدِلْتُ بِهِ هَذَا الَّذِي تَرَيْتُهُ عَلَيَّ، وَطُوِيَتْ أَكْفَانِي وَخْتِمَ عَلَيْهَا وَرَفَعَتْ فِي عَلِيِّينَ لِيَكْمَلَ لِي بِهَا ثَوَابُهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، قَالَتْ: فَعَلْتُ لَهَا: لِهَذَا كُنْتُ تَعْمَلِينَ أَيَّامَ الدُّنْيَا؟ فَقَالَتْ: وَمَا هَذَا مِنْ كَرَامَةِ اللَّهِ لِأَوْلِيَائِهِ، قَالَتْ: فَقُلْتُ: فَمَا فَعَلْتَ عَبْدَةُ بِنْتُ أَبِي كِلَابٍ؟ فَقَالَتْ: هَبِيهَاتَ هَبِيهَاتَ سَبَقْتَنَا وَاللَّهِ إِلَى الدَّرَجَاتِ الْعُلَى، قَالَتْ: قُلْتُ: وَيَمَّ وَقَدْ كُنْتُ عِنْدَ النَّاسِ أَكْرَمَ مِنْهَا؟ قَالَتْ: إِنَّهَا لَمْ تَكُنْ تُبَالِي عَلَيَّ أَى حَالٍ أَصْبَحْتُ مِنَ الدُّنْيَا وَأَمْسَتْ، قَالَتْ: فَقُلْتُ: فَمَا فَعَلَ أَبُو مَالِكٍ، تَعْنِي صَبيغًا، قَالَتْ: يَزُورُ اللَّهَ مَتَى شَاءَ، قَالَتْ: قُلْتُ: فَمَا فَعَلَ بِشْرُ بْنُ مَنصُورٍ؟ قَالَتْ: بَحَّ بَحَّ، أُعْطِيَ وَاللَّهِ فَوْقَ مَا



كَانَ يَأْمُلُ، قَالَتْ: فَمَرَّيْنِي بِأَمْرِ أَتَقَرَّبُ بِهِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَتْ: عَلَيْكَ بِكَثْرَةِ ذِكْرِهِ أُوشِكُ أَنْ تَغْتَبِي بِذَلِكَ فِي قَبْرِكَ (ابن ابی‌الدُّنیا، المَنَامَات، ۱۹۹۳، ص. ۴۳).

راوی حکایت در دو داستان عبده دختر ابوشوال است. عبده خادم رابعه بود و اقوال دیگری از او درباره رابعه در دست است (برای اطلاع بیشتر رک: ابن ابی‌الدُّنیا، التَّهَجُّدُ وَ قِيَامُ اللَّيْلِ، ۱۹۹۸، ص. ۲۰۱؛ همو، المَنَامَات، ۱۹۹۳، ص. ۴۳؛ ابن جوزی، صِفَةُ الصَّفْوَةِ، ۱۹۸۵، ص. ۳۰/۴). ضمناً این حکایت در کتاب‌های صِفَةُ الصَّفْوَةِ ابن جوزی و پند پیران (متنی فارسی ظاهراً از قرن پنجم هجری) نیز آمده است (رک: ابن جوزی، صِفَةُ الصَّفْوَةِ، ۱۹۸۵، ص. ۲۹/۴-۳۰؛ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۲۵).

#### ■ نمونه هفتم

رابعه یاران را پند داد که خود را نگاه داریت تا دیو کار بر شما تباہ نکند، که من روزی روزه داشتم. به جهت شبانگاه قوتی می‌خواستم ساخت. نگاه کردم، پاره‌ای پیه دیدم. گفتم اگر پیاز داشتمی، از این پیه نان خورشی ساختمی. نگاه کردم، بر ناودان مرغی دیدم، دسته‌ای پیاز در منقار گرفته. چون بدیدم، بترسیدم که مکر دیو است تا بدان نگاه کنم، از دوست دور مانم. دیگ بر زمین زدم و آن پاره پیه بیرون انداختم (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۴۰۸).

صورت مختصری از این داستان را در مجالی الدَّعْوَةُ یافتم که کهن‌ترین روایت آن نیز هست:

بَلَعْنِي أَنْ رَابِعَةَ، كَانَتْ تَطْبُخُ قِدْرًا، فَاسْتَهَتْ بَصَلًا، فَجَاءَ طَائِرٌ فِي مِثْقَارِهِ بَصَلَةً، فَأَلْقَاهَا إِلَيْهَا (ابن ابی‌الدُّنیا، مجالی الدَّعْوَةُ، ۱۹۹۳، ص. ۸۲).

برای صورت‌های دیگر آن، رک: لالکانی، ۱۹۹۲، ص. ۲۲۸؛ عطار، ۱۳۹۸، ص. ۸۱/۱.

#### ■ نمونه هشتم

بشار گوید: من رابعه را بسیار دعا کردم. شبی رابعه را در خواب دیدم. گفتم: یا بشار! هدیه‌های تو هر شب نزدیک من می‌آرند. گفتم: چگونه؟ گفت: هم‌چنان‌که دعا و صدقه مؤمنان مر مردگان را هدیه، و نماز و دعا و صدقه را بر طبقی از نور نهند و دستاری حریر در وی کشند، پس به سر گور او آرند. آواز دهند آن مُرده را که این هدیه فلان بن فلان است مر تو را. آن‌گاه فریشتگان باز گردند. هم‌چنین هدیه‌های تو هر روزی نزدیک من می‌آرند (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۴۱۱).

نزدیک‌ترین صورت این حکایت به متن ما در الجامع لِشُعَبِ الْإِيمَانِ بیهقی آمده است، با این توضیح که بیهقی (۴۵۸-۳۸۴ ق)، به تصریح، آن را از ابن ابی‌الدُّنیا نقل کرده است، اما ما این حکایت را در آثار چاپی او نیافتیم:

أَخْبَرَنَا أَبُو سَعِيدٍ بْنُ أَبِي عَمْرٍو، أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الصَّفَّارُ، حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي الدُّنْيَا، حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ، حَدَّثَنِي أَبُو الْبُهْلُولِ مِنْ أَهْلِ الْبَحْرَيْنِ لَقِيْتُهُ بِعَبَادَانَ، حَدَّثَنِي بَسَّارُ بْنُ غَالِبٍ، قَالَ: رَأَيْتُ رَابِعَةَ الْعَدَوِيَّةَ فِي مَنَامِي وَكُنْتُ كَثِيرَ الدُّعَاءِ لَهَا، فَقَالَتْ لِي: يَا بَسَّارُ هَذَا بَاكَ تَأْتِينَا عَلَى أَطْبَاقٍ مِنْ نُورٍ مُخَمَّرَةٍ بِمَنَادِيلٍ مِنَ الْحَرِيرِ، قُلْتُ: وَ كَيْفَ ذَاكَ؟ قَالَتْ: هَكَذَا دُعَاءُ الْمُؤْمِنِينَ الْأَحْيَاءِ إِذَا دَعَوْا لِلْمَوْتَى فَاسْتَجِيبَ لَهُمْ، جُعِلَ ذَلِكَ الدُّعَاءُ عَلَى أَطْبَاقٍ وَخُمِّرَ بِمَنَادِيلٍ الْحَرِيرِ ثُمَّ أُتِيَ بِهِ الَّذِي قَدْ دُعِيَ لَهُ مِنَ الْمَوْتَى وَقِيلَ هَذِهِ هَدِيَّةٌ فَلَانَ إِلَيْكَ (بیهقی، ۲۰۰۳، ص. ۱۱/۴۷۴).

این داستان در کتاب قُوْتُ الْقُلُوبِ بدون ذکر نامِ راوی و با تفاوت‌های بسیار آمده است (رک: ابوطالب مکی، ۲۰۰۱، ص. ۱۵۸۳/۳؛ نیز برای صورت‌های دیگر آن رک: قُسیری، ۲۰۰۱، ص. ۴۲۴ [به اختصار و بدون ذکر نامِ راوی]؛ همو، ۱۳۸۵، ص. ۷۲۱؛ غزالی، بی‌تا، ص. ۱۹۵/۵ [احتمالاً مأخوذ از قُوْتُ الْقُلُوبِ]؛ بند پیران (۱۸۵).

\*\*\*

در ادامه شواهد دیگری از بستان‌العارفین مطرح می‌کنیم که کهن‌ترین یا نخستین منابع آنها آثار ابن ابی‌الدُّنیا است:

### شواهد دیگر بستان‌العارفین

منابع متأخر دیگر	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن ابی‌الدُّنیا	بستان‌العارفین	ت. ۱
نیز رک: <u>غزالی</u> ، بی‌تا، ص. ۱۷۰/۱۵؛ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/۸۶۱؛ <u>ابن جوزی</u> ، <u>آداب الحسین البصری</u> ، ۲۰۰۸، ص. ۴۹.	قال: كُنْتُ فِي جِنَازَةِ أَبِي رَجَاءِ الْعَطَّارِ وَ الْفَرَزْدَقِ مَعَ الْحَسَنِ يَمْشِيَانِ، فَجَعَلَ النَّاسُ يَقُولُونَ: انظُرُوا إِلَى خَيْرِ النَّاسِ يَعْنُونَ الْحَسَنَ وَ انظُرُوا إِلَى شَرِّ النَّاسِ يَعْنُونَ الْفَرَزْدَقَ ... (ابن ابی‌الدُّنیا، <u>القبور</u> ، ۲۰۰۰، ص. ۱۰۸؛ نیز رک: <u>همان</u> ، ص. ۱۰۶ (در اینجا متوفی زن فرزدق است)؛ همو، <u>حُسْنُ الظَّنِّ بِاللَّهِ</u> ، ۱۹۹۳، ص. ۶۸).	چنین گویند که حسن بصری با فرزدق به جنازه‌ای حاضر آمدند. مردمان گفتند: بهترین خلق با این جنازه است و بترین خلق با این جنازه است ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۰۳).	۱

منابع متأخر دیگر	کهن ترین یا نخستین منابع: آثار ابن ابی الدنيا	بستان العارفين	ردیف
نیز رک: <a href="#">ابونعیم اصفهانی</a> ، ۱۹۹۶، ص. ۳۱۹/۲؛ <a href="#">ابوالقاسم اصفهانی</a> ، ۲۰۰۴، ص. ۳۳۶؛ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۱۸۰؛ <a href="#">هزار حکایت صوفیان</a> ، ۱۳۸۹، ص. ۸۸/۱.	حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ صَبِيحٍ قَالَ: لَمَّا مَاتَ ثَابِتُ الْبُنَانِيُّ ... (ابن ابی الدنيا، القبور، ۲۰۰۰، ص. ۱۲۱).	ربیع صبیح گوید که جنازه ثابت بنانی پیش آمد ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۴۳).	۲
-	حَدَّثَنِي ... عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: بَيْنَمَا أَنَا أُسِيرُ بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةَ عَلَى رَاحِلَةٍ وَ أَنَا مُخَقَّبٌ إِدَاوَةٌ إِذْ مَرَزْتُ بِمَقْبَرَةٍ فَإِذَا رَجُلٌ خَرَجَ مِنْ قَبْرِهِ يَلْتَهُبُ نَارًا، فِي عُنُقِهِ سُلْسَلَةٌ يَجْرُهَا ... (ابن ابی الدنيا، القبور، ۲۰۰۰، ص. ۹۴-۹۵؛ نیز رک: همان، ص. ۹۶، ۱۰۹؛ همو، من عاش بعد الموت، ۱۹۹۳، ص. ۳۶).	عبدالله بن عمر خطاب رضی الله عنهما گفت که از مدینه قصد حج کردم. در راه به قبیله ای رسیدم گرمگاه. گورستانی بود و جویی آب. گوری باز شد و یکی از گور برآمد. سلسله ای آتشین در گردن ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۳۲-۳۳۳).	۳
-	لَمَّا أَهْبَطَ آدَمُ إِلَى الْأَرْضِ مَكَتَ لَا يَرِقًا لَهُ دُمُوعُهُ، أَطْلَعَ اللَّهُ إِلَيْهِ فِي الْيَوْمِ السَّابِعِ وَ هُوَ مَحْزُونٌ كَظِيمٍ مَنَّكَسٍ رَأْسُهُ، فَأَوْحَى إِلَيْهِ: يَا آدَمُ مَا هَذَا الْجَهْدُ الَّذِي أَزَى بِكَ؟ وَمَا هَذِهِ الْبَيْلِيَّةُ الَّتِي بَكَ بِلَاؤِهَا؟ ... (ابن ابی الدنيا، الرِّقَّةُ وَ الْبِكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۲۲؛ نیز رک: همو، العقوبات، ۱۹۹۶، ص. ۷۲).	چون آدم را به دنیا افکندند، هم بر آن جای هفت روز بماند و همی گریست. چون روز هفتم بود، خداوند تعالی بدو نظر کرد که یا آدم! این چه اندوه است؟ ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۱).	۴
نیز رک: <a href="#">مُستملی بخاری</a> ، ۱۳۹۰، ص. ۹۵۳/۳.	إِنَّ آدَمَ سَجَدَ سَجْدَةً عَلَى جَبَلِ الْهِنْدِ مِائَةَ عَامٍ يَبْكِي، حَتَّى جَرَتْ دُمُوعُهُ فِي وَادِي سَرَنْدِيبَ فَأَنْبَتَ اللَّهُ بِذَلِكَ الْوَادِي مِنْ دُمُوعِ آدَمَ الدَّارِصِينِيَّ، وَ الْقَرْنُفَلَّ، وَ جَعَلَ طَيْرَ ذَلِكَ الْوَادِي الطَّوَاوِيسَ ... (ابن ابی الدنيا، الرِّقَّةُ وَ الْبِكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۲۳).	آدم علیه السلام بگريست بر زاری بهشت. بر سر صد سال اندر یک سجده بود و همی گریست. دریاها از آب چشم وی برفت و از آب چشم آدم علیه السلام درخت چینی و قرنفل برست و مرغان وادی طاووس گشتند ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۲).	۵

منابع متأخر دیگر	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	بستان‌العارفین	ردیف
-	بکی آدمَ لَمَّا أَهْبَطَ مِنَ الْجَنَّةِ ثَلَاثِمِائَةَ سَنَةٍ، لَا تَرَقُّ لَهُ دُمْعَةٌ. فَقَالَ لَهُ بَعْضُ وَلَدِهِ: قَدْ آذَيْتَ مَنْ فِي الْأَرْضِ بِطُولِ بُكَائِكَ. فَقَالَ: أَنَا أَبُوكِ عَلَى أَصْوَاتِ الْمَلَائِكَةِ حَوْلَ الْعَرْشِ. (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرَّقَّةُ وَ الْبُكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۱۹).	چون گریستن آدم صلوات الله علیه دراز گشت، فرزندانش گفتند: یا پدر! خلق زمین را گریستن همی‌آید. گفت: اینکه من همی‌گریم، بر ناشنیدن آواز فرشتگان همی‌گریم (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۲).	۶
-	بکی عَلَى خَطِيئَتِهِ مِائَةَ سَنَةٍ. قَدْ رَمَى بِرَأْسِهِ عَلَى رُكْبَتَيْهِ حَتَّى نَبَتِ الْأَرْضُ عُشْبًا وَأَشْجَارًا مِنْ دُمُوعِهِ، حَتَّى يَقَعَ الدَّمْعُ فِي نُفْرِ الْجِبَالِ هَمَّ وَاقِعَتِهَا. فَمَرَّ بِهِ نَسْرٌ عَظِيمٌ قَدْ أَجْهَدَهُ الْعَطَشُ، فَشَرِبَ مِنْ دُمُوعِ آدَمَ وَ أَنْطَقَ اللَّهُ النَّسْرَ فَقَالَ: يَا آدَمُ إِنِّي فِي هَذِهِ الْأَرْضِ قَبْلَكَ بِالْفَى عَامٍ، وَقَدْ بَلَّغْتُ شَرْقَ هَذِهِ الْأَرْضِ وَغَرْبَهَا، وَشَرِبْتُ مِنْ بَطُونِ أَوْدِيَّتِهَا، وَغُدْرَانِ جِبَالِهَا، وَسَيْفِ بِحَارِهَا، مَا شَرِبْتُ مَاءً أَعْدَبَ وَلَا أَطْيَبَ رَائِحَةً مِنْ هَذَا الْمَاءِ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرَّقَّةُ وَ الْبُكَاءُ، ۱۹۹۸، صص. ۲۲۶-۲۲۷).	چندان بگريست آدم عليه السلام كه گياه برست از آب چشم وي و مرغان هوا بدان آب جمع شدند و از آن آب بخوردند. پس روي سوي او كردند، گفتند كه ما از آب دريا خورديم و آب چشمه‌ها خورديم. هيچ آبي ما را بدین خوشی نیامد. ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۲).	۷
-	لَمَّا أَصَابَ دَاوُدَ الْخَطِيئَةَ، حَرَّ لَيْلَهُ سَاجِدًا أَوْعِينَ يَوْمًا، حَتَّى نَبَتَ مِنْ دُمُوعِ عَيْنَيْهِ مِنَ الْبَقْلِ مَا غَطَّى رَأْسَهُ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرَّقَّةُ وَ الْبُكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۵۳).	چون از داود عليه السلام آن زلّت در وجود آمد، سر به سجده نهاد. چهل روز سر برداشت تا از آب چشم وی گياه برست و او را به زیر گرفت ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۴).	۸
نیز رک: غزالی، بی‌تا، ص. ۴۹/۱۳ همو، ۱۳۸۹، صص. ۴/۳۱۰-۳۱۱	لَمَّا أَصَابَ دَاوُدَ الْخَطِيئَةَ، جَعَلَ يَبْكِي إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ وَ يَبْكُونَ إِلَيْهِ، ثُمَّ يَخْرُجُ إِلَى الْبَرِّيَّةِ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرَّقَّةُ وَ الْبُكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۵۷).	چون از داود آن زلّت بیامد، اندر میان بنی‌اسرائیل درآمد. چندانی بگریست که طاقتش نماند. پس به صحرا بیرون رفت ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۴).	۹

منابع متأخر دیگر	کهن ترین یا نخستین منابع: آثار ابن ابی الدنيا	بستان العارفين	ردیف
نیز رک: غزالی، بی تا، ص. ۵۲/۱۳ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/۳۱۲ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۲۶ هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ص. ۳۳۷/۱	كَانَ يُحْيِي بَنَ زَكَرِيَّا يَبْكِي حَتَّى بَدَتْ أَضْرَامُهُ ... (ابن ابی الدنيا، الرَّقَّةُ وَ الْبِكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۶۳).	یحیی پیغامبر علیه السلام چندان بگریست که رخسارگانش سوراخ شد، دندان هایش پدیدار آمد ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۵).	۱۰
نیز رک: ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۳۸۴/۶ غزالی، بی تا، ص. ۵۲/۱۳ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/۳۱۳ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۲۸ هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ص. ۳۳۷/۱	كَانَ يُحْيِي بَنَ زَكَرِيَّا لَهُ خَطَّانٌ فِي خَدَّيْهِ مِنْ الْبِكَاءِ. فَقَالَ لَهُ أَبُوهُ زَكَرِيَّا: إِنِّي إِنَّمَا سَأَلْتُ اللَّهَ وَلَدًا تَقَرُّ بِهِ عَيْنِي ... (ابن ابی الدنيا، الرَّقَّةُ وَ الْبِكَاءُ، ۱۹۹۸، ص. ۲۶۳).	یحیی را دیدند غمگین گشته و خفته. زکریا علیه السلام او را بدید، بگریست. گفت: الهی! از تو فرزندی خواستم که غمگسار من باشد ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۶).	۱۱
نیز رک: غزالی، بی تا، ص. ۲۳/۱۶ غزالی، ۱۳۸۹، ص. ۴/۹۰۲	أَبَا بَكْرٍ بَنَ أَبِي مَرْيَمَ، قَالَ: رَأَيْتُ وَفَاءَ بَنَ بَشْرٍ الْخَضْرَمِي فِي الْمَنَامِ فَقُلْتُ لَهُ: مَا فَعَلْتَ يَا وَفَاءُ؟ قَالَ: نَجَوْتُ بَعْدَ كُلِّ جَهْدٍ. قُلْتُ: فَأَي الْأَعْمَالِ وَجَدْتُمُوهَا أَفْضَلَ؟ قَالَ: الْبِكَاءُ مِنْ حَسَنِيَّةِ اللَّهِ (ابن ابی الدنيا، المَنَامَاتُ، ۱۹۹۳، ص. ۵۳).	بویکر بامریم گوید که ورقاء بن بشر را به خواب دیدم. گفتم: خدای تعالی با تو چه کرد؟ گفت: برستم پس جهد بسیار. پرسیدم که از کارها کدام بهتر یافتی؟ گفت: گریستن از بیم خداوند تعالی (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۳۸).	۱۲
نیز رک: ابوليث سمرقندی، ۱۹۹۴، ص. ۲۰ غزالی، بی تا، ص. ۱۵/۱۲۸	لَمَّا حَصَرَتْ عَمْرُو بَنَ الْعَاصِ الْوَفَاءَ، قَالَ لَهُ ابْنُهُ: يَا أَبَتَاهُ، إِنَّكَ قَدْ كُنْتَ تَقُولُ لَنَا: لَيْتَنِي كُنْتُ أَلْقَى رَجُلًا عَاقِلًا عِنْدَ نُزُولِ الْمَوْتِ حَتَّى يَصِفَ لِي مَا يَجِدُ، وَأَنْتَ ذَلِكَ الرَّجُلُ، فَصِفْ لِي الْمَوْتِ ... (ابن ابی الدنيا، الْمُحَضَّرِينَ، ص. ۱۲۸).	عمر و بن عاص رضی الله عنه پیوسته آرزو بردی که کاشکی خردمندی را در سکرات مرگ بدیدی تا احوال احوال جان کندن و دیدار ملک الموت از وی پرسیدی. آورده اند که چون حال بر وی تنگ شد، پسرش بر سر بالین نشسته بود. گفت: ای پدر! همیشه	۱۳

۱. ورقاء بن بشر را شناختیم. این داستان در احیاء علوم الدین غزالی نیز مانند بستان العارفين از قول «ورقاء بن بشر» آمده است. اما در منامات ابن ابی الدنيا گویند «وفاء بن بشر» است؛ ابن ماکولا «وفاء بن بشر الحضرمی» را از معاصران بویکر بامریم معرفی کرده است. (رک: ابن ماکولا، ۱۹۹۳، ص. ۳۹۵/۷).

منابع متأخر دیگر	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	بستان‌العارفین	ت.ج
همو، ۱۳۸۹، ص. ۸۱۸/۴ (بدون ذکر نام عمر بن عاص).	۱۹۹۷، ص. ۹۳؛ همو، <u>المُتمِّتین</u> ، ۱۹۹۷، ص. ۶۰.	خردمندی را در این حال می‌جستی تا احوال مرگ از وی سؤال کنی. من از تو خردمندتر نمی‌شناسم، مرا خبری بده ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۴۳).	
نیز رک: ابولث سمرقندی، ۱۹۹۴، ص. ۱۸۵؛ ابن‌جوزی، آداب الحسن البصری، ۲۰۰۸، ص. ۷۴.	يَجَاءُ بِالدُّنْيَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَبَخُّرًا فِي زِيَّتِهَا وَنَضْرَتِهَا، فَتَقُولُ: يَا رَبِّ اجْعَلْنِي لِأَخْسَ عِبَادِكَ دَارًا ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الزُّهد، ۱۹۹۹، ص. ۵۱؛ همو، <u>دَمُ الدُّنْيَا</u> ، ۱۹۹۳، ص. ۶۷).	چون روز قیامت بود، خلق اندر عرصات استاده بودند، دنیا می‌آید خود را بیاراسته بر تنها خوب و بر خویشان می‌نازد و فخر همی‌کند تا پیش عرش رحمان آید و سجده بکند، گوید: یا رب! مرا سزای کمترین کسی از بندگان خویش گردان ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۸۰).	۱۴
نیز رک: خرکوشی، تهذیب الأسرار، ۱۹۹۹، ص. ۴۹۰.	مَرَّ [رسول الله]، بِسَخْلَةٍ مَثْبُودَةٍ، فَقَالَ: أَتَرُونَ هَذِهِ هَاتَتْ عَلَيَّ أَهْلِهَا حِينَ أَلْفَوْهَا؟ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الزُّهد، ۱۹۹۹، ص. ۲۴).	روزی پیغامبر علیه السلام بر مزبله‌ای بگذشت، گوسفندان دید مرده آنجا افکنده. روی سوی یاران کرد، گفت: اگر این را به نزدیک خداوندش خطر بودی بیرون نیفکندی ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۸۱).	۱۵
نیز رک: ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۳۹/۱۰؛ عطار، ۱۳۹۸، ص. ۳۶/۱.	أَبُو عَمْرٍو النَّمَّازُ قَالَ: عَدَوْتُ يَوْمًا قَبْلَ الْفَجْرِ إِلَى مَسْجِدِ الْحَسَنِ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، التَّهَجُّدُ وَقِيَامُ اللَّيْلِ، ۱۹۹۸، ص. ۲۹۳).	ابوعمر و گوید: یک روز پگاه برخاستم تا نماز بامداد با حسن بصری کنم. ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۰۳-۲۰۴).	۱۶
نیز رک: خرکوشی، تهذیب الأسرار، ۱۹۹۹، ص. ۵۵۹؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۳۸۴/۶؛ قسیری، ۲۰۰۱، ص. ۱۵۰.	رَأَيْتُ سُفْيَانَ الثَّوْرِيَّ فِي الْمَنَامِ فِي الْحِجَّةِ يَطِيرُ مِنْ نَخْلَةٍ إِلَى نَخْلَةٍ وَمِنْ شَجَرَةٍ إِلَى شَجَرَةٍ ... (رک: ابن‌ابی‌الدُّنیا، المَنَامَاتُ، ۱۹۹۳، ص. ۱۲۸).	سفیان ثوری را دیدم، با دو پر سبز از این درخت بدان درخت می‌پرید ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۷۳).	۱۷

۱. در تعلیقات تذکرة الاولیاء آمده است: «در این داستان نیز عطار به بستان‌العارفین/ ۲۰۲-۲۰۳ نظر داشته یا هر دو از سندی مشترک بهره برده‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۸، ص. ۱۱۶۰/۲).

منابع متأخر دیگر	کهن ترین یا نخستین منابع: آثار ابن ابی الدنيا	بستان العارفين	ردیف
همو، ۱۳۸۵، ص. ۱۷۲؛ عطار، ۱۳۹۸، ص. ۱/۲۲۶.			
نیز رک: خرکوشی، شرف المصطفی، ۲۰۰۳، ص. ۳/۲۲۲؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۳۴۸/۲.	حَدَّثَنَا شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ صَنْعَا مِنْ جُلَسَاءِ وَهْبِ بْنِ مَثْبُتٍ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَنَامِ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَ بَدَلَاءُ أُمَّيْكَ؟ ... (ابن ابی الدنيا، المنامات، ۱۹۹۳، ص. ۷۷).	پیری گفت: مر پیغامبر را صلی الله علیه و سلم به خواب دیدم. گفت: یا رسول الله! ابدالان امت تو کجا اند؟ ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۵).	۱۸
نیز رک: ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲۹۴/۲ [راوی تفاوت دارد]؛ بحر الفوائد، ۱۳۴۵، ص. ۱۰۷.	أَعْيُنُ أَبُو حَفْصٍ الْخَيَّاطُ، قَالَ: سَمِعْتُ مَالِكَ بْنَ دِينَارٍ، يَقُولُ: رَأَيْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ مُسْلِمَ بْنَ يَسَارٍ فِي مَنَامِي ... (ابن ابی الدنيا، المنامات، ۱۹۹۳، ص. ۳۲؛ نیز رک: همو، حُسنُ الظَّنِّ بِاللَّهِ، ۱۹۹۳، ص. ۸۱).	اعین حنط <sup>۱</sup> گوید: شبی مالک را خواب برده بود در سجده. ناگاه در خواب بخروشید. چون بیدار شد، گفتم: چه رسید تو را؟ گفت: مسلم بشار <sup>۲</sup> را در خواب دیدم ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۱).	۱۹
نیز رک: ابولیت سمرقندی، ۱۹۹۴، ص. ۳۲۱؛ غزالی، بی تا، ص. ۱۷/۱۶؛ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/۸۹۶؛ بحر الفوائد، ۱۳۴۵، ص. ۹۹.	حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ، ثَنِي عَيْسَى بْنُ عَبْدِ اللَّهِ التَّمِيمِيُّ، أَنَا أَبَانُ الْأَهْوَازِيُّ، عَنْ شُعَيْبِ بْنِ مَيْمُونٍ، عَنْ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ زَيْدٍ، قَالَ: خَرَجْتُ حَاجًّا يَضْحَبُنِي رَجُلٌ فَكَانَ لَا يَقُومُ وَلَا يَقْعُدُ وَلَا يَذْهَبُ وَلَا يَجِيءُ إِلَّا صَلَّى عَلَيَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ لَهُ فِي ذَلِكَ، ... (ابن ابی الدنيا، المنامات، ۱۹۹۳، ص. ۶۹).	مردی را دیدند هیچ کار نکردی همه روز صلوات می دادی. او را پرسیدند که: چون است که هیچ کار نکنی به جز این؟ ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۳۹).	۲۰

بنابر جدول فوق، نقش آثار ابن ابی الدنيا در ردیف های ۴ تا ۱۱ اهمیت بیشتری دارد، زیرا همه این حکایات را ابن ابی الدنيا در الرِّقَّةُ وَ البُكَاءُ نقل کرده است، بلکه الرِّقَّةُ وَ البُكَاءُ تنها منبعی است که برای حکایات ۴، ۶، ۷، ۸

۱. در منامات ابن ابی الدنيا «اعین خیاط» آمده و همین صحیح است (رک: ابن ابی حاتم رازی، ۱۹۵۲، ص. ۳۲۵/۲).

۲. در منامات ابن ابی الدنيا «مسلم بن یسار» آمده و همین ضبط صحیح است. مسلم بن یسار البصری (متوفی: ۱۰۰ یا ۱۰۱ ق) از فقها و زهاد بصره بوده است (رک: ابن سعد، ۲۰۰۱، ص. ۲۹۸/۷؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲۹۰/۲؛ ابن کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۳۴۷/۱۲ و ۷۲۳).



شناسایی شده است.

## ۶. یافته‌ها و نتایج

شمار فراوانی از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا در زمینه زهد و تصوّف است و همین آثار او از منابع اولیه تصوّف به شمار می‌آید و دستمایه و مأخذ نویسندگان صوفی مشرب پس از وی قرار گرفته است. به بیان دیگر، بسیاری از اقوال و حکایات صوفیه از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا به کتب دیگر راه یافته است و کهن‌ترین یا نخستین منابع بعضی از اقوال و حکایات صوفیه آثار ابن‌ابی‌الدُّنیاست. در مواردی که تنها منبع شناخته شده از این اقوال و حکایات آثار ابن‌ابی‌الدُّنیاست این موضوع اهمّیت بیشتری می‌یابد. وجود اقوال و حکایات فراوانی در متون صوفیه از جمله بُستانُ العارفين و تُحفَةُ المُریدین که کهن‌ترین یا نخستین منابع آنها آثار ابن‌ابی‌الدُّنیاست گواهی بر این مدّعاست. بررسی آثار چاپی ابن‌ابی‌الدُّنیا نشان می‌دهد مؤلّف بستان العارفين یا مستقیماً از آثار او استفاده کرده یا اینکه به واسطه منابع دیگر از آثار او بهره جسته است. از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا کتاب‌هایی که بیشتر مورد توجه قرار گرفته است، عبارت‌اند از: الرِّقَّةُ وَ البِکاءُ، مُجالی الدَّعوة، المَنامات، التَّهَجُّد و قیامُ اللَّیْلِ، دَمُّ الدُّنیا، الرُّهد.

## کتابنامه

## الف) فارسی

- ابن ابی‌الدُّنیا، ا. ع. (۱۳۷۹). مقتل امیرالمؤمنین علی (ع)، (م، مهدوی دامغانی، مترجم)، انتشارات تاسوعا.
- بخش کتاب‌شناسی. (۱۳۶۸). «ابن‌ابی‌الدُّنیا»، دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، انتشارات دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲ ص ۶۵۰-۶۵۱.
- دیتریش، آ. (۲۵۳۵ [= ۱۳۵۵]). «ابن‌ابی‌الدُّنیا»، دانشنامه ایران و اسلام، زیر نظر احسان یارشاطر، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، جزوه شماره ۲، ص ۳۹۱.
- رجائی [بخارائی]، ا. ع. (۱۳۵۴). مقدمه بر: منتخبِ رونقِ المجالس و بستانِ العارفین و تُحفَةُ المُریدین، انتشارات دانشگاه تهران.
- شفیعی کدکنی، م. (۱۳۹۸). تعلیقاتِ تذکرة الأولیاء، انتشارات سخن، چاپ دوم.
- عطار نیشابوری، ف. م. (۱۳۹۸). تذکرة الأولیاء، مقدمه، تصحیح و تعلیقاتِ محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات سخن، چاپ دوم.
- غزالی، ا. م. (۱۳۸۹). إحياء علوم الدین، (م، م، خوارزمی، مترجم)، به کوشش حسین خدیوچم، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
- فقیه ابونصر احمد بن خیر. (۱۳۵۴). بُستانُ العارفین و تُحفَةُ المُریدین [در: منتخبِ رونقِ المجالس و بُستانِ العارفین و تُحفَةُ المُریدین]، به کوشش احمدعلی رجائی [بخارائی]، انتشارات دانشگاه تهران.
- فیشتر، م. ی. (M. J. Kister) (۱۳۸۸). مقدمه بر: «آدابُ الصُّحْبَةِ وَ حُسْنُ العِشْرَةِ»، (ا، سعادت، مترجم)، مجموعه آثار ابو‌عبدالرحمان سُلمی، گردآوری نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، ج ۲، ص ۳۱-۱۳۲.
- قُسَیری، ا. ع. (۱۳۸۵). رسالَةُ قُسَیریِّه، (ا، عثمانی، مترجم)، به تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم.
- قطب‌الدین عبادی، ا. م. (۱۳۴۵). التَّصْفِیة فی أحوالِ الْمُصَوِّفَةِ (صوفی‌نامه)، به تصحیح غلامحسین یوسفی، بنیاد فرهنگ ایران.
- متر، آ. (۱۳۶۴). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، (ع، ذکواتی قراگزلو، مترجم)، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.
- مُستَملی بخاری، ا. ا. (۱۳۹۰). شرح التَّعْرِفِ لِمَذْهَبِ التَّصَوُّفِ، به تصحیح محمّد روشن، انتشارات اساطیر، چاپ سوم.
- نامعلوم. (۱۳۴۵). بحرُ الفوائد، به کوشش محمّدتقی دانش‌پژوه، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نامعلوم. (۱۳۵۷). پند پیران، به تصحیح جلال متینی، بنیاد فرهنگ ایران.

نامعلوم. (١٣٨٩). هزار حکایت صوفیان، به تصحیح حامد خاتمی پور، انتشارات سخن.

نجم دایه، ن. (١٣٨٠). مرصاد العباد، به اهتمام محمدامین ریاحی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم.

### ب) عربی

ابن ابی حاتم رازی. (١٣٧١ ق/ ١٩٥٢ م). الجرحُ و التَّعْدِيلُ، دار احیاء التُّراث العربی.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٣ ق/ ١٩٩٣ م). کتاب مُجَالِی الدَّعْوَةِ، دراسة و تحقیق المهندس السَّیخ زِیاد حَمَدان، مؤسَّسَةُ الكُتُبِ الثَّقَافِیَّةِ.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٦ ق/ ١٩٩٦ م). العُقُوبَات، تصحیح محمَّد خیر رمضان یوسف، دار ابن حزم.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٣ ق/ ١٩٩٣ م). مَن عَاشَ بَعْدَ المَوْتِ، فَهَرَسَهُ وَ اعْتَنَى بِهِ مَحْمَدُ حَسَامُ بَیضُون، مؤسَّسَةُ الكُتُبِ الثَّقَافِیَّةِ.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٧ ق/ ١٩٩٧ م). المَحْتَضِرِینَ، تحقیق محمَّد خیر رمضان یوسف، دار ابن حزم.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٨ ق/ ١٩٩٨ م). التَّهَجُّدُ وَ قِیام اللَّیْلِ، تحقیق و دراسة مصلح بن جزاء بن فدغوش الحارثی، مكتبة الرُّشد.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٩ ق/ ١٩٩٨ م). الرِّقَّةُ وَ البِکاءُ، تحقیق محمَّد خیر رمضان یوسف، دار ابن حزم، الطَّبعةُ الثَّالِثَةُ.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤٢٠ ق/ ٢٠٠٠ م). القُبُورُ، قَدَّمَ لَهُ وَ ضَبَطَ نَصَّهُ وَ خَرَّجَ نُصُوصَهُ طَارِقُ مَحْمَدُ سَكْلُوعُ العَمُودی، المكتبة

الغریباء الأثریة.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٣ ق/ ١٩٩٣ م). حُسْنُ الظَّنِّ بِاللَّهِ، تصحیح عبدالحمید شانوحه، مؤسَّسَةُ الكُتُبِ الثَّقَافِیَّةِ.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٣ ق/ ١٩٩٣ م). ذَمُّ الدُّنِیاءِ، دراسة و تحقیق محمَّد عبدالقادر احمد عطا، مؤسَّسَةُ الكُتُبِ الثَّقَافِیَّةِ.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٣ ق/ ١٩٩٣ م). العَمَنَامَاتُ، دراسة و تحقیق عبدالقادر احمد عطا، مؤسَّسَةُ الكُتُبِ الثَّقَافِیَّةِ.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤٢٠ ق/ ١٩٩٩ م). الزُّهْدُ، تصحیح یاسین محمَّد السَّوَّاسُ، دار ابن کثیر.

ابن ابی الدُّنیا، ا. ع. (١٤١٨ ق/ ١٩٩٧ م). المُمْتَنِّینَ، تصحیح محمَّد خیر رمضان یوسف، دار ابن حزم.

ابن تغری بردی، ی. (١٣٩٢ ق/ ١٩٧٢ م). النُّجُومُ الزَّاهِرَةُ فی مَلُوكِ مِصر و القَاهِرَةِ، تحقیق جمال الدِّین شیال، فهیم محمَّد

شلتوت، الهيئة المصریة العامة للكتاب.

ابن جوزی، ا. ع. (١٤٠٥ ق/ ١٩٨٥ م). صِفَةُ الصَّفْوَةِ، حَفَّقَهُ وَ عَلَّقَ عَلَیْهِ محمَّد فَاخُورِی، دار المعرفه، الطَّبعةُ الثَّالِثَةُ.

ابن جوزی، ا. ع. (١٤١٥ ق/ ١٩٩٥ م). المُنْتَظَمُ فی تاریخ المُلُوكِ وَ الأَمَمِ، تحقیق محمَّد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر

عطا، تصحیح نعیم زَرزُور، دار الكتب العلمیة، الطَّبعةُ الثَّانِیة.

ابن جوزی، ا. ع. (١٤٢٩ ق/ ٢٠٠٨ م). آدَابُ الحَسَنِ البُصْرِی وَ زُهْدُهُ وَ مَواعِظُهُ، تحقیق سلیمان الحَرَشِ، دار التَّوَادِر.

ابن سعد، م. (١٤٢١ ق/ ٢٠٠١ م). الطَّبَقَاتُ الكَبِیرُ (الطَّبَقَاتُ الكَبِیرِ)، تحقیق علی محمَّد عمر، مكتبة الخانجی.

ابن کثیر، ا. (١٤١٩ ق/ ١٩٩٨ م). البِدَايَةُ وَ النِّهَايَةُ، تحقیق: عبدالله بن عبدالمحسن التُّركي، بالتَّعاوُنِ مَعِ مَركَزِ البَحْوثِ وَ داراسات

العربیة والإسلامیة، دار هجر.

ابن ماکولا. (۱۹۹۳ م). الإكمال فی رفع الإرتیاب عن المؤتلف و الممتلف فی الأسماء و الکنی و الأنساب، اعتنى بتصحيحه و التعلیق علیه نايف العباس، دار الكتاب الإسلامی، الطبعة الثانية.

ابن ندیم، ا. م. (۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م). كتاب الفهرست، قابله على أصوله و علق علیه و قدم له أيمن فؤاد سيّد، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامی.

ابوالشيخ الإصبهانی، ع. (۱۴۰۸ ق/ ۱۹۸۸ م). العظمة، دراسة و تحقيق رضاء الله بن محمد إدريس المباركفوري، دار العاصمة. ابوالقاسم اصفهانی، ا. (۱۴۲۵ ق/ ۲۰۰۴ م). سير السلف الصالحين، قرأه و علق علیه محمد حسن محمد حسن اسماعيل و طارق فتحی السید، دار الكتب العلمیة.

ابواللیث السمرقندی، ن. (۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۴ م). تنبيه الغافلين، تحقيق السيد العربي، مكتبة الإيمان.

ابوبكر الخوارزمی، م. (۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۳ م). الأمثال المؤكدة، تحقيق و تقديم محمد حسين الأعرجی، ابوظبی: المجمع الثقافي.

ابوطالب مكی، م. (۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م). قوت القلوب فی معاملة المحبوب و وصف طريق المرید إلى مقام التوحيد، حققه محمود ابراهيم محمد الرضوانی، مكتبة دار التراث.

ابونعيم اصفهانی، ا. (۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹۶ م)، جلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، دار الفكر.

البيهقی، ا. أ. (۱۴۲۳ ق/ ۲۰۰۳ م). الجامع لشعب الإيمان، أشرف على تحقیقه و تخریج أحادیثه مختار احمد الندوی، مكتبة الرشد.

الثعالبی التیسابوری، ا. ع. (۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م). یسمة الدهر فی محاسن أهل العصر، تحقيق مفید محمد فمیحة، دار الكتب العلمیة.

الخرکوشی التیسابوری، ا. ع. م. (۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۳ م). شرف المصطفى (شرف النبی)، تصحيح السيد ابوعاصم نبیل بن هاشم، دار البشائر الإسلامیة.

الخرکوشی التیسابوری، ا. ع. م. (۱۹۹۹ م). نهذیب الأسرار، تحقيق و تعليق بسام محمد بارود، المجمع الثقافي.

الخطیب البغدادی، ا. ا. (۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م). تاریخ مدينة السلام (تاریخ بغداد)، حققه بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامی.

الدولابی، ا. م. (۱۴۲۱ ق/ ۲۰۰۰ م). الکنی و الأسماء، حققه و قدم له ابوقتیبه نظر محمد الفاریابی، دار ابن حزم.

الدّهبی، ش. م. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). سير أعلام النبلاء، أشرف على تحقیق الكتاب و خرّج أحادیثه شعيب الأرناؤوط، مؤسسه الرسالة، الطبعة التاسعة.

الدَّهَبِي، ش، م. (١٤٠٥ ق/ ١٩٨٥ م). العِبْرُ فِي خَيْرِ مَنْ عَبَّرَ، حَقَّقَهُ ابُو هَاجِرٍ مُحَمَّدُ السَّعِيدُ بْنُ بَسِيوْنِي زَعْلُول، دار الكتب العلمية.

السُّلَمِي، ا. (١٣٨٨ ش). «كُتَابُ الْمُتَوَّءَةِ»، به تصحيح سليمان آتش، ترجمه مقدمه: توفيق سبحاني، مجموعه آثار ابوعبدالرحمان سلمى، گردآوری نصرالله پورجوادی، مركز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، ج ٢، ٢٠٧-٣٣٢.

السَّمْعَانِي، ا، بوسعد ع. (١٤٠١ ق/ ١٩٨١ م). الأنساب، تحقيق عبدالفتاح محمد الحلو، مكتبة ابن تيمية.

الغزالي، ا، م. (بي تا). إحياء علوم الدين، تصحيح عبدالرحيم بن حسين حافظ عراقي، دار الكتاب العربي.

الْقُسَيْرِي، ا، ع. (١٤٢٢ ق/ ٢٠٠١ م). الرسالة الفسريية، وضع حواشيه خليل المنصور، دار الكتب العلمية.

اللالكاني، ا، ه. (١٤١٢ ق/ ١٩٩٢ م). كرامات أولياء الله عز وجل، تحقيق أحمد سعد حمدان، دار طيبة.

المزوري، م. (١٤٠٨ ق/ ١٩٨٨ م). مختصر قيام الليل وقيام رمضان و كتاب الوتر، اختصرها احمد بن علي المقرزي، الإشراف محمد إيلياس عبدالقادر، حديث أكادمي.

الجزري، ج، ا، ي. (١٤٠٣ ق/ ١٩٨٣ م). تهذيب الكمال في أسماء الرجال، حَقَّقَهُ بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة.

المسعودي، ا، ع. (١٩٩٠ م). مروج الذهب و معادن الجواهر، الشركة العالمية للكتاب، الطبعة الثانية.

عبدالرزاق الكاشاني، ك. (١٤٢٣ ق/ ١٩٩٢ م). اصطلاحات الصوفية، تحقيق و تقديم و تعليق عبدالعال شاهين، دار المنار.

فاضل بن خلف الحمادة الرقي. (١٤٣٣ ق/ ٢٠١٢ م). ابن أبي الدنيا مُحدثاً و مُصلحاً، موسوعة ابن أبي الدنيا، دار أطلس الخضراء.

مصطفى مفلح القضاة. (١٤١٠ ق/ ١٩٩٠ م). مقدمه بر: إصلاح المال، دار الوفاء.

نجم عبدالرحمان خلف. (١٤٠٦ ق/ ١٩٨٦ م). مقدمه بر: كتاب الصمت و آداب اللسان، دار الغرب الإسلامي.

نجم عبدالرحمان خلف. (١٤١١ ق/ ١٩٩٠ م). مقدمه بر: الإشراف في منازل الأشراف، مكتبة الرشد.

ياسين محمد السّوّاس. (١٤٠٧ ق/ ١٩٨٧ م). مقدمه بر: الشكر لله عز وجل، دار ابن كثير، الطبعة الثانية.

### ج) لاتين

Iman Najim Abdul-Rahman. (2020). "Ibn Abi Al-Dunya's Written Works: A Brief Review", *Journal of manuscripts & libraries Specialized Research (JMLSR)*, Vol: 4, No: 2, P: 28-60.